

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ
ВАЗИРЛИГИ
АБУ АЛИ ИБН СИНО НОМИДАГИ БУХОРО ДАВЛАТ
ТИББИЁТ ИНСТИТУТИ**

Қ.Б. ШАДМАНОВ

**ФРЕНСИС БЕКОН ВА УНИНГ «ТАЖРИБАЛАР ЁХУД
АХЛОҚИЙ ВА СИЁСИЙ НАСИҲАТЛАР»ИДА
ДОНОЛИК ВА ҲАҚИҚАТНИНГ ОНТОЛОГИК ҲАМДА
ЭПИСТЕМОЛОГИК АСОСЛАРИ**

**Бухоро
“Дурдона” нашриёти
2022**

УДК 821.111.09

83.3(7)

Ш 16

Шадманов Қ.Б.

Френсис Бекон ва унинг «Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий
насихатлар»ида донолик ва ҳақиқатнинг онтологик ҳамда
эпистемологик асослари [Матн] / Қ.Б. Шадманов.-Бухоро: ООО
"Sadriddin Salim Buxoriy" Durdona, 2022.- 124 б.

КБК 83.3(7)

Масъул муҳаррир:

фалсафа фанлари доктори, профессор Санжар Чориев

Тақризчилар:

тарих фанлари доктори, профессор Шодмон Ҳайитов (БухДУ)

фалсафа фанлари доктори, профессор Рустам Шодиев (СамДЧТИ)

Машҳур инглиз файласуфи, давлат арбоби ва мутафаккири
Френсис Бекон Европа Уйғониш даври адабиёти ва фалсафасида эссе
жанрининг ривожланишига катта ҳисса қўшди. Унинг “Тажрибалар”
китоби инглиз адабиётининг қимматли ва нодир асарларидандир.
Ушбу монография айнан шу адабий манбада буюк мутафаккир
томонидан билдирилган ноёб фикрларни ўрганишга бағишланган.
Қўшимча тарзда муаллиф томонидан “Тажрибалар”нинг асл
нусхасидан бевосита амалга оширилган 15 та эссенинг таржимаси ва
қискача атамалар изоҳли луғати ҳам берилган.

Китоб илмий изланувчилар, докторантлар ва жаҳон адабий-
фалсафий фикрлар тарихига қизиқувчи барча китобхонлар учун
мўлжалланган.

Муқовада Жон Вандербанк томонидан яратилган Френсис
Беконнинг портрети (Миллий портрет галереяси, Лондон)
Шадманов, 2021.

ISBN 978-9943-7229-9-6

МУНДАРИЖА

Ижодий муваффақиятлар чўққиси: “Тажрибалар” тож асар сифатида	4
Френсис Беконнинг ҳаётининг энг муҳим саналари	7
«Тажрибалар»: нашрлар, ноширлар ва танқидчилар ҳақида	14
Сўз ва маъно сеҳри	35
Мутафаккирнинг шаклланиши ва таълим чўққиларига етишиш	46
Қиролича ва олий ҳокимият доирасига кириш иззат-нафси	57
Хотима ўрнида	68
Таржималар	73
Ҳақиқат ҳақида	73
Ота-оналар ва фарзандлар ҳақида	75
Меҳрибонлик ва хушфеъллик ҳақида	77
Атеизм ҳақида	80
Хурофот ҳақида	83
Саёҳат ҳақида	85
Маслаҳат ҳақида	87
Сохта донолик ҳақида	93
Дўстлик ҳақида	95
Суҳбат ҳақида	103
Инсон табиати ҳақида	104
Одат ва тарбия тўғрисида	106
Яқин инсонлар ва дўстлар ҳақида	108
Одоб-ахлоқ ва ҳулқ-атвор ҳақида	110
Мағрурлик ҳақида	112
“Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий насиҳатлар”: якуний чизгилар	114
Адабиётлар рўйхати	119
Илова	121
Қисқача атамалар изоҳли луғати	121

Уч қоида ўз тарихига лойиқ ҳолда фикрлаш билан бирга келади: қатъийлик – тушунишда; фикр – билдиришда; талабчанлик, тежамкорлик – сўзларни ишлатишда. Ҳозирги замон нимага муҳтож: дунё эҳтиёжлари билан юкланганлигида, яъни камроқ фалсафа, лекин кўпроқ фикрларга эътибор, камроқ адабиёт, лекин кўпроқ сўзнинг мавжудлигига сезгирлик.

М.Хайдеггер

ИЖОДИЙ МУВАФФАҚИЯТЛАР ЧЎҚҚИСИ: “ТАЖРИБАЛАР” ТОЖ АСАР СИФАТИДА

Френсис Бекон – улуг мутафаккир, файласуф, умрбокий эсселар муаллифи, ҳуқуқшунос ва давлат арбоби – 1561 йилда Лондонда қиролича Елизавета судининг энг юқори мартабали одамларидан бири, Англиянинг Буюк муҳри сақловчиси сэр Николас Беконнинг оиласида туғилган. Унинг падари бузруквори фавқулодда феноменал қобилият, соғлом ва кучли ақл соҳиби бўлган. У профессионал давлат арбоби, деярли 20 йил давомида, яъни вафотигача ҳукумат кабинетида иккинчи муҳим лавозимни эгаллаган инсон эди. Френсис Беконнинг онаси – Анна Кук сэр Николаснинг иккинчи рафиқаси бўлган ва Френсисдан ташқари улар тўнғич ўғли Энтонини ҳам тарбиялашган. Френсис ва Энтонидан ташқари бошқа укалари ҳам бор эди – Эдвард, Натаниел ва Николас – булар оталарининг биринчи рафиқаси Жейн Фернлининг (1552 йилда вафот этган) фарзандлари бўлган. Френсиснинг онаси Анна қирол Эдвард VI тарбиячиси сэр Энтони Кукнинг оиласига мансуб эди. У теран маълумотли аёл эди: классик тилларни – қадимги юнон ва лотин тилларини яхши билган, турли диний окимлар ўртасидаги фарқларга қизиққан ва диний рисоалар ва ваъзларни инглиз тилига таржима қилган. Аннанинг синглиси қиролича Елизавета ҳукуматидаги биринчи вазир Берли – лорд-ғазначи Уилям Сесилга турмушга чиққан.

Беконлар оиласи Сесиллар, Расселлар, Кавендишлар, Сеймурлар сулоалари сингари "янги дворянлар"нинг

вакили бўлиб, улар мамлакат суд ва жамоат ҳаётидан узоқ муддатли "қирмизи ва оқ атиргуллар" урушида ва зафарли Тудор абсолютизми олдида сиёсий аҳамиятини йўқотган эски аристократияни қувиб чиқардилар [4, 6-бет]. Истикболда буюк файласуф бўлиши кутилаётган ва Англиянинг лорд-канцлери ўсиб-улғайган муҳит ана шундай эди.

1573 йил баҳорида Френсис ва унинг акаси Энтони Кембриждаги Тринити коллежига ўқишга юборилди ва 1576 йилнинг июн ойида Френсис (яна акаси Энтони билан) Грейс Инн коллежига ўқишга кирди. Ўша йилнинг сентябр ойида Бекон Буюк Британиянинг Франциядаги элчиси Амиас Паулетнинг мулозими сифатида Парижга юборилди, у ерда у Британия миссияси аъзоси сифатида бир қатор дипломатик топшириқларни бажаради.

1584 йилда у Мелсомбс Регис сайлов округининг аъзоси сифатида парламентга аъзо бўлди, кейинчалик бошқа округларнинг вакили ҳам бўлди. Шундан сўнг Бекон самимий равишда ўзига боғланиб қолган ва барча кучлари ва таъсирини ва алоқаларини ишлатиб, уни юксак мартаба поғонасида кўтаришга ҳаракат қилган қирол фаворити граф Эссекс билан учрашди. Аммо унга 1601 йилда граф Эссекснинг исёни сабабларини текшириш топширилганида, фавқулодда қирол адвокати Бекон, графнинг унга нисбатан аввалги ҳомийлиги ва қадрдон дўстлигига қарамай, граф Эссекснинг судланганлиги учун асосан жавобгар эди.

1586 йилда Бекон юридик корпорациянинг вакили бўлди ва шундан бошлаб у кенг суд амалиётига эга бўлади. 1593 йилда Бекон Британия парламентининг қуйи палатаси – жамоат палатасига сайланди, у ерда у тез орада таниқли нотик сифатида обрў-эътиборга сазовор бўлди.

Бекон 1607 йилда Бош адвокат этиб тайинланади ва кетма-кет Бош прокурор (1613), лорд-Гуардиан (1617) ва лорд-Канцлер (1618) лавозимларида ишлайди. У 1618 йилда Барон Верулам ва 1621 йилда Сент-Албанснинг Висконти унвонларига сазовор бўлади. Ўша йилнинг охирида у пора олишда айбланди, "коррупция ва бепарволикда" айбдор

эканлигини тан олди, аммо ҳеч қачон адолатни бузмаганлигини қайд этди. У Буюк муҳр сақловчиси лавозимидан маҳрум қилинди, жаримага тортилди, Тауэр минорасида қамалди ва парламентга аъзолик имкониятидан маҳрум қилинди. Тақдир тақозоси билан у ўзининг машҳур асари бўлмиш “Тажрибалар”да келтирилган “Юқори лавозим тўғрисида” деган эссеси билан Цицероннинг сўзлари билан тасдиқланган ўз сўзларининг ҳақлигини тасдиқлади: “Баланд жойга бардош бериш осон эмас. Бироқ йиқилиш ёки ҳеч бўлмаганда бошқа орқага қайтишга йўл йўқ ва бу ачинарли манзара: Cum non sis, qui fueris, non esse, cur veils vivere” - “Сен энди аввалги ҳаётингга ўхшаш бўлмасанг-да, сенинг энди ҳаётга боғланиб қолиш сабабинг йўқ (Цицерон. Яқинларга мактублар”) [8, 90-бет].

Озодликка чиққандан сўнг Бекон нафақага чиқиб Хертфордшир графлигидаги Горамбери номли қишлоқда яшайди ва қолган умрини адабий ва фалсафий ижодга бағишлайди. У инглиз қонунлари тўпламини тузади, Тюдорлар даври Англия тарихи бўйича ишлайди, “Тажрибалар ва кўрсатмалар, ахлоқий ва сиёсий китоби”нинг учинчи нашрини тайёрлайди ва, ниҳоят, 1623 йилда ўзининг “Фанларнинг қадр-қиммати ва юксалиши тўғрисида” номли энг катта асарини нашр этади, шунингдек, “Фанларнинг буюк тикланиши” китобининг биринчи қисмини ҳамда 1624 йилда “Янги Атлантида” фалсафий-утопик асарини ҳам ёзган.

Унинг Грейс-Инндаги ҳаёти канцлерлик даврига нисбатан оддий ва содда эди. Бу ерда у рафиқаси Элис билан бирга истиқомат қилган. Френсис ва Элиснинг фарзандлари бўлмаган. У тез-тез касал бўлиб турарди. 1626 йилнинг совуқ баҳорида Бекон товуқни музлатиш бўйича тажриба ўтказишга қарор қилади. У ўз қўли билан сўйилган товуқ ичини қор билан тўлдириб, шамоллаб қолади ва бир ҳафтага яқин касал бўлиб, 1626 йилнинг 9 апрелида Гайгет шаҳарчасидаги граф Аронделнинг уйида вафот этди.

Бекон Арасту тизимининг ўрнини босадиган янги фалсафий тизимни яратишга интилди ва ҳақли равишда кейинги давр маърифатпарварлари – олимлар,

рационалистлар ва материалистлар учун илҳом манбаи сифатида тан олинди. Беконнинг баъзи олимлар орасидаги обрўси XVII асрнинг энг буюк олимларидек ёрқин эди.

Унинг фалсафий асарларидан асосий ва энг машхурлари - "Илмларнинг буюк тикланиши", "Янги Органон", "Қадим дунё мутафаккирларининг донолиги тўғрисида", "Ҳодисалар келиб чиқиши ва уларнинг илдизлари тўғрисида"дир. Шунингдек, Бекон бир нечта чуқур таъсирга эга асарлар, жумладан, "Табиатни ёки Инсон қироллигини талқин қилиш тўғрисида афоризмлар" деган асар ёзган. Унинг адабий асарларидан энг муҳими "Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий кўрсатмалар" (1597) бўлиб ҳисобланади. Бу асар яқуний шаклда 1625 йилда нашр этилган. Олимнинг "Қадимги давр мутафаккирлари донолиги тўғрисида", "Янги ва эски апофтегмалар " ва "Генрих VII тарихи" каби асарлари ҳам мавжуд.

ФРЕНСИС БЕКОННИНГ ҲАЁТИНИНГ ЭНГ МУҲИМ САНАЛАРИ

Френсис Бекон (1561 йил 22 январ – 1626 йил 9 апрел) - таниқли инглиз файласуфи, тарихчи, давлат арбоби, эмпиризм ва инглиз материализмининг асосчиси. Шунингдек, таъкидлаш кераки, аллома яшаган вақт замондошлар томонидан қадрланмаган ва уларнинг натижалари асрдан асрга кристаллашиб, инсоният жамиятининг ҳал қилувчи омилларидан бирига айлангандагина тушунилган буюк кашфиётлар даври эди. Шу билан бирга, бу янги илм-фан ва эски дунёқарашни, Уйғониш даврининг янги ғоявий оқимларини ажабтовур бирлаштирган давр эди, шунингдек, англиялик Оккам ва Рожер Беконлардан келиб чиққан инглиз номинализи ва эмпиризмининг кучли анъаналари билан бир қаторда эди. Буларнинг барчаси Беконнинг фалсафий ва адабий ислохотида йўл очди ва асосий даракчи бўлди. Беконнинг мутафаккир ва ёзувчи сифатида фаолияти илм-фанни тарғиб қилишга, унинг инсоният ҳаётидаги асосий аҳамиятини кўрсатишга, унинг тузилиши, таснифи,

мақсадлари ва тадқиқот усуллари ҳақида янги яхлит қарашни ривожлантиришга йуналтирилган эди [4, с.18].

Бекон ҳаёти, ўз сўзлари билан айтганда, ғамгин қанотли сўздир, яъни яширин, ўзининг донолигига чуқур кириб борадиган ва катта хавфга эга ҳаёт. Боз устига, бу ҳали тўлиқ тушунтириш эмас. Агар унинг узоқ ва муҳим жамоатчилик фаолияти нимани англатишини англатса, бошқача бўлиши керак эди, бу ҳаёт, чунки бу ҳақда унинг ўнлаб хатлари, шунингдек, шахсий ҳужжатлари, иши, парламентдаги ҳисоботлари ва юқори лавозимдан кўтарилиш ва тушиш ҳақидаги ҳикоялари сақланиб қолган. Ушбу ҳужжатлар қиролича Виктория даври нашрининг еттита жилдини қамраб олади, бунда унинг яна шунча миқдорлари ёзганларини ҳам киритиш мумкин – адабий, тарихий, илмий, фалсафий ва ҳуқуқий асарлар.

Шак-шубҳасиз, 1590 йилларда Англияда ижодий ҳаётини биргаликда бошлаш бахтига муяссар бўлган барча рассомлар, ёзувчилар, файласуфлар орасида биз Френсис Бекон ҳақида энг кўп биламиз. Шунга қарамай, у ҳали ҳам ўз илмий изланувчисини кутмоқда, гарчи кўпчилик аллақачон унинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида кўп нарсаларни айтиб беришга муваффақ бўлишган бўлса ҳам.

1561 йил 22 январда Страндда жойлашган Ёрк-Хаусда туғилган, давлат муҳрининг Лорд-Гуардиани бўлмиш сэр Николас Бекон ва Анна Кук (унинг иккинчи рафиқаси) нинг ўғли. Бекон саккиз фарзанднинг кенжаси эди, уларнинг олтитаси сэр Николаснинг биринчи турмушидан туғилган.

1573 йил Април. У акаси Энтони билан Кембриждаги Тринити коллежига ўқишга киради.

1576 йил Июн. Грейс коллежига ўқишга кирди (яна Энтони билан).

Сентябр. Буюк Британиянинг Франциядаги элчиси Сэр Амиас Поле билан Парижга саёҳат қилди.

1579 йил Феврал. Унинг отаси вафот этади ва (июн ойида) у Англияга қайтиб келди. Кичик мерос билан қолган, у

ҳуқуқшуносликда мартаба йўлларини излашга мажбур бўлди. Энтони Бекон қитъа бўйлаб узоқ сафарга чиқди.

1582 йил У Грейс-Инн юридик корпорациясига адвокат сифатида қабул қилинди.

1584 йил Ноябр. Дорсетдаги Мелсомбс Регис вакили бўлади ва парламентда биринчи чиқиш қилади (У 1618 йилгача пەرға айлангунига қадар турли туманларнинг вакили сифатида Парламентнинг жамоат палатасида қолади.)

1585 йил Қиролича Елизавета учун Маслаҳат мактубини ёзди.

1586 йил Грейс-Инн ҳуқуқ корпорациясида пешқадам бўлиб олди.

1592 йил Расмий чиқиш учун тўртта нутқ ёзади – Қиролича Елизаветанинг тахтга ўтириши кунини нишонлаш муносабати билан "Завқ конференцияси"ни ўтказиш учун. Энтони Бекон хориждан қайтиб, укаси граф Эссекс даврасига қўшилганини қайд этди.

1593 йил Парламентда ҳукуматнинг субсидиялар таклифига қарши чиқади ва натижада, у Қиролича ҳузурида бўлиши тақиқланди. Граф Эссекснинг қўллаб-қувватлаши билан у (муваффақиятсиз) бош прокурор ваколатхоналарида арзномасини бошлайди, сўнгра Адлия бошқармасининг энг юқори мансабдорига ҳам юборди.

1594 йил Грейс-Иннда Рождество байрами учун олтита чиқиш нутқи ёзди. «Номаи аъмоллар ва Нафис санъатлар» номли канотли сузлар ва фикрлар хақидаги китобни бошлайди; ҳуқуқий ва давлат актларини ёзди.

1595 йил Граф Эссекс Беконга Твикнем-парк номли жойдан унга ер тақдим этди. Граф Эссекс номидан қироличанинг тахтга ўтириши муносабати билан унинг нутқининг бир қисмини ёзди («Севги ва худбинлик ҳақида»).

1596 йил Фулк Гревиллга таълим олишга доир маслаҳатлар берди, граф Ратлендга сафардош бўлди.

1597 йил Ўзининг биринчи адабий асари "Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий кўрсатмалар" асарини нашр этди – 10 та қисқа эсседан иборат ахлоқий ва сиёсий мавзулардаги

тасаввурларга доир китоб. "Қонун ҳақида максимлар" китобчасини ёзди. Хаттон хонимга никоҳдан ўтишни таклиф этади, бироқ хоним бу таклифни рад этди ва кейинроқ эса Френсиснинг рақиби ва душмани сэр Эдвард Кукга турмушга чиқди.

1598 йил Қарз учун ҳибсга олинади, лекин тез орада озод бўлди. Қироличага қарши иезуитлар қўзғолони ҳақида рисола ёзди.

1600 йил Июн. Граф Эссекснинг Ирландиядаги мағлубиятидан сўнг (унда ирландияликлардан деярли мағлуб бўлишга яқин булган граф ўз қўмондонлигидан воз кечди ва қироличанинг рухсатисиз Англияга қайтди) унга қарши судда иштирок этди. Июл ойи. Граф Эссексга ўз хизматларини таклиф этади (граф икки ҳафтадан сўнг озодликка чиқди, лекин қироличанинг севимли фаворити сифатида қайта тикланмади).

1601 йил Феврал. Граф Эссекс исёндан сўнг суд қилинди ва хоин сифатида қатл этилди. Бекон судда графга қарши чиқди ва айбловчиларга ёрдам кўрсатди ва "Граф Эссекс томонидан кўрсатилган ҳаракатлар ва амалга оширилган хоинликлар декларацияси"ни эълон қилди. Май ойи. Энтони Бекон вафот этди.

1603 йил Қиролича Елизаветанинг ўлимидан сўнг, Френсис қирол Яковнинг эътиборини қозониш учун (муваффақиятсиз) ҳаракат қилди. Июл ойи. Виндзор қасрида уч юз киши қаторида рицарликка қабул қилинди. Катта қарзга ботди, унга сэр Роберт Сесил (кейинчалик Лорд Солсберийский) моддий ёрдам берди. «Валериус Терминус» деб номланган табиат талқини бўйича асар ёзди, «Темпорис Партис Маскулус» ва «Табиат талқини»га сўзбоши ёзди. Бир қатор Англия ва Шотландия Иттифоқи ҳақида очерклар ёзди.

1604 йил Мархум граф Эссексга қўйилган баъзи айбловлар учун узр сўраш мақсадида «Апология» рисоласини ёзди. Август. Қироллик адвокати ўрнини олди.

1605 йил "Илоҳий ва инсоний илм маъноси ва муваффақияти ҳақида" номли машҳур ва фундаментал

рисоласини нашр этди, ушбу асар адибнинг "Фанларнинг буюк қайта тикланиши" деб номланган энг машхур режасининг бошланиши эди.

1606 йил Май ойи. Алиса Бэрнем, бой лондонлик Олдермен Бенедикт Бэрхемнинг қизига уйланди. Унинг бу никоҳдан фарзанди бўлмади.

1607 йил *Cogita et Visa* («Фикрлар ва хулосалар») асарини ёзди. Июн. Генерал-Солиситор лавозимини олди.

1608 йил Юлдузли палатасининг регистратори бўлди. *Redargutio Philosophiarum* ("Фалсафани рад этиш") рисоласини ва қисқа тарихий рисоаларни ёзди. Кирил Яков ўлимидан сўнг юзага келган Англия ва Шотландия фуқароларининг "автоматик" равишда ўзаро натурализация масаласини ҳал қилди, яъни улар ҳар икки мамлакатда тенг ҳуқуқли фуқаро бўлиши ҳақида.

1609 йил "*De Sapientia Veterum*" асарини нашр этди ("Қадимги дунё мутафаккирларининг ҳикматлари ҳақида") миниатюралар тўпламини чоп этди.

1610 йил Онаси, бир неча йилдан сунг ақлини йўқотганди, у вафот этди. Буюк Британия тарихи режаларини ишлаб чиқди ва парламентда адвокатлар қиролнинг солиқларни ундириш ҳуқуқи учун даъват этди.

1612 йил "Тажрибалар" тўлдирилади ва қайта кўриб чиқилган иккинчи нашрини амалга оширди. '*Descriptio Gobi Intellectualis*' ("Интеллектуал дунё тавсифи") ва "*Thema Coeli*" ("Осмон назарияси") трактатларини ёзди.

1613 йил Октябр. Бош прокурор генерал-атторней лавозимини олди – бу кироликда энг юқори юридик маслаҳатчи ҳисобланарди. Кирил фаворити граф Сомерсет тўйи учун ҳашаматли тўй томошаси (маскалар)ни тақдим этди. Дуэлларга қарши рисола ёзди.

1616 йил Сэр Томас Овербери ўлдирилгани учун ва адолат қозониши учун Сомерсетни жавобгарликка тортишга ёрдам берди. Янги кирол фаворити Жорж Виллиерсга (кейинчалик герцог Букингем) маслаҳат мактубини ёзди. Июн. Махфий Кенгаш аъзоси бўлди.

1617 йил Март. Кироликда Улуғ тамғанинг Лорд-

муҳофазачиси бўлди.

1618 йил Январ ойи. Англия Лорд-канцлери ва пэри этиб тайинланди. Июл ойи. Барон Верулам титули берилди.

1620 йил Энг машхур асарлардан бири - асосий фалсафий асар *Novum Organum* ("Янги Органон")ни чоп этди, бу чала колган *Instauratio Magna* ("Фанларнинг буюк тикланиши") деган асарнинг иккинчи қисми деб режалаштирилган эди.

1621 йил Январ ойи. Сент-Албан Виконтга айланди. Май ойи. Бировдан (Кристофер Обри деган кимсадан) пора олгани учун лордлар палатаси томонидан озодликдан маҳрум этилди. Канцлер сифатида ишдан бўшатилди. 40 000 фунт жаримага тортилади ва қисқа вақт озодликдан маҳрум бўлди, бироқ чекланган муддат билан авф этилди ва ўз унвонини сақлаб қолди. Горҳамбери номли оилавий уйига борди.

1622 йил Генри VII тарихини ва ўзининг «Табиий тарих» китобининг бир қисмини нашр этди. У Муқаддас урушга доир асар ёзди.

1623 йил Ўзининг энг катта ҳажмли *De Augmentis Scientiarum* асарини нашр этди («Фанларнинг кадр-қиммати ва ривожланиши»), бу анча кенгайтирилган лотинча ёзилган "Фанларнинг буюк тикланиши" асарининг версияси. Итон коллежи ректори бўлишга ҳаракат қилди, лекин муваффақиятсизликка учради.

1624 йил «Янги Атлантида» асарини ёзди ва «Апофтегмалар ҳамда Забур таржималари»ни чоп этди. Айни шу пайтда унда пулга муҳтожлик сезилди.

1625 йил "Тажрибалар"нинг қайта кенгайтирилган ва тузатилган учинчи нашрини чоп этди.

1626 йил Апрель ойининг 9 кунда Хайгейтсдаги уйида £ 20 000 дан ортиқ қарз билан вафот этди. Камида уч ҳафта ўтгач, унинг бева хотини хизматкорларнинг бирига турмушга чикди.

THE
ESSAYES
OR
COVNSELS,
CIVILL AND
MORALL,
OF
FRANCIS LO. VERVLAM,
VISCOVNT ST. ALBAN.

Newly enlarged.

LONDON,
Printed by Iohn HAVILAND for
HANNA BARRET, and RICHARD
WHITAKER, and are to be sold
at the signe of the Kings head in
Pauls Church-yard. 1625.

Френсис Беконнинг “Тажрибалар” китоби учинчи нашрнинг сарлавҳа саҳифасининг факсимиле кўриниши (1625 йил)

«ТАЖРИБАЛАР»: НАШРЛАР, НОШИРЛАР ВА ТАНҚИДЧИЛАР ҲАҚИДА

Френсис Беконнинг тўлиқ асарлари классик нашр тарзда 1857-1874 йилларда «Френсис Беконнинг 14 жилдли асарлари» номи билан, Жеймс Спидинг, Р.Л. Элис ва Д.Д.Хис томонидан чоп этилган. Унинг дастлабки етти жилди Беконнинг фалсафий, адабий ва профессионал ижодига бағишланган бўлса, қолган етти жилдлик асарлари хусусий битиклар, мақолалар ва шарҳлар дафтарларидан иборат. Шу билан бир каторда, жуда қизиқарли нашри ҳам бор - "The Advancement of Learning" номли китоб - Артур Джонсон (китоблар 1-2, Оксфорд, 1974) ва Уильям Армстронг (китоб 1, Лондон, 1975) томонидан чоп этилган. Бу нашрлар ҳам изоҳлар билан чоп этилган. Армстронг эса илм-фанга кирувчилар учун ажойиб мукаддима ёзган – мантиқ ва Уйғониш даври таълимоти ҳақида. Жонсон амалга ошрган нашрда 1624 йилда Беконнинг томонидан ёзилган утопияси «Янги Атлантида» ҳам мавжуд. Ҳар бир нашрда Бекон асарлари интеллектуал ва илмий мазмунда кўриб чиқилган китоблар рўйхати берилган. Бенджамин Фаррингтон (Ливерпул, 1964) томонидан чоп этилган «Френсис Бекон фалсафаси» номли китобига киритилган кўплаб таржималарни ҳам таъкидлаш мумкин.

Энн Райтер (Бартон) "Френсис Бекон" номли рисоласида («Инглиз тафаккури, Кембридж, 1964, б.7-29), бошқа фикрлар қатори, масалан, Беконнинг "Боғлар тўғрисида" ва "Жанглар тўғрисида", "Хавотирлар тўғрисида" эсселарида катта фарк булишига қарамай, «Тажрибалар»нинг асл моҳияти ва мақсади ушбу китобга нисбатан китобхонлар томонидан турли хил муносабат билдиришдан иборатдир, дейди. Бу китоб муаллифи учун рағбатлантирувчи танқиднинг бир тури ва бу Беконнинг шеърӣ туйғуларига нисбатан бир оз ҳаддан ташқари саҳий фикр бўлса ҳам, Беконга муносибдир.

Эҳтимол, «Тажрибалар»ни тушунмоқ учун қандай ўқиш кераклиги ҳақидаги энг муҳим тадқиқот бу Стенли Фишнинг "Ақл георгикалари (яъни – талқин усуллари – Қ.Шодмонов):

Беконнинг “Тажрибалари”дан олинадиган сабоқ олиш тажрибасидан [Беркли ва Лос-Анжелес, 1974, 78-155-бетлар]. Бу китобхон учун ўзига хос жуда кенг ўқиш ва баҳслашиш ўқув дастуруламал, шунинг учун ушбу мутафаккир асарига бағишланган жуда катта тадқиқот иши, аммо китобхон ушбу рисоладан кўп нарсаларни ўрганиши мумкин.

Тарихий нуқтаи назардан Бекон услубини ўрганувчи олимлар учун бундай изланишлар ҳеч қачон эскирмайди. Бекон ўзининг “Тажрибалари”да Тацит, Сенека ва Цицероннинг сўз ва ибораларига жуда кўп бор мурожаат қилган ва улардан иктибослар келтиради. Шунинг учун ҳам булар баъзи тушунтиришларни талаб қилади. Моррис В. Кролл “Услуб, риторика ва ритм” деган асарида [Л., Принсетон, 1966] ва Жорж Уильямсон “Сенеканинг енгил ёзув услуби” номли китобида [Лондон, 1951], Бекон (бошқалар сингари) нима учун қадим юнон олимлари усулларига тақлид қилишлари, шунга мойилликлари ва ҳатто ушбу усулни такомиллаштириш йўлида саъй-ҳаракатлари ҳақида ўзларининг нуқтаи назарларини келтирадилар. Қадимги одамларга тақлид қилиб ёзинг! Ҳаттоки бу усулни яхшилашга ҳаракат қилинг! Браян Векерс “Френсис Бекон ва Уйғониш даври насри” номли китобида [Кембриж 1968, 4-боб] ушбу юқорида қайд этилган муаллифлар фикрларига аниқлик киритади ва Бекон синтаксисини, ёзиш услубини яхшилаб ўрганиш ниятида бу борада синчков изланиш олиб боради.

Бундан ташқари, Р.К. Кокрейннинг “Френсис Бекон ва Тақдир меъмори”, “Уйғониш даври тадқиқотлари” (176-95-бетлар), А.П.Мак-Магоннинг “Френсис Бекон гўзаллиги тўғрисида эссе”, Г. Тиллотсоннинг “Князларга аталган сўзлар: Беконнинг “Тажрибалари”, Танқид ва тадқиқотлар ҳақида очерклар” (Кембриж, 31-40 бетлар), М. Валтерснинг “Френсис Бекон “Тажрибалари”даги “Ўлим тўғрисида” эссенинг адабий фони борасида” , Д.С. Бруернинг “Лукреций ва Бекон ўлим тўғрисида” китобларидаги тадқиқотларни қайд этишимиз мумкин.

Услубларнинг сиёсий яширин сабаблари кўпроқ

эътиборни талаб қилади. Ахир Тацит Рим императорлари даврида ижод қилган, Цицерон эса Рим республикаси деярли инкирозга учраган пайтида қатл этилган. Шунини таъкидлаш жоизки, Уйғониш даври инглиз аҳли учун у ёки бу антик давр ёзувчига қойил қолиш, унинг сўзларини келтириш ва тақлид қилиш нафақат услуб, балки зодагонлар орасида ва парламентда ўзини қандай тутиши, қирол ҳокимияти қанчалик кенгайтириши кераклиги масаласи эди. Европа Уйғониш даври буюк француз мутафаккири ва эссе жанрига асос солган Мишел Монтеннинг Беконга таъсири ҳозирги кунда, масалан, Николло Макиавеллидан анча паст деб ҳисобланади (масалан, Ж. Зеитлин Бекон эсселарининг ривожланиши ва В.Лусиани "Бекон ва Макиавелли" (26-40 бетлар) изланишлари бунга исботдир). Биз эса бунга катта шубҳа остида қараймиз.

«Тажрибалар» Беконнинг ижтимоий ва таълимий режаларига қай даражада мос келиши ҳақида Р.С. Крейн ўзининг "Бекон "Тажрибалари"нинг "Фанларнинг қадр-қиммати ва ўсиши тўғрисида" асарига муносабати" (87-105-бетлар) китобида муҳокама қилади. Лиза Жардиннинг "Френсис Бекон: Кашфиёт ва нутқ санъати" китобида "Беконнинг эссе усули" номли махсус бўлими бор. Бу Беконнинг диалектикаси ва алоқа усуллари ҳақидаги илмий китоб, шунингдек, муаллиф инсоният интеллектуал тарихини яхши кўриб чиққан, аммо Доктор Жардиннинг "Тажрибалар" Бекон томонидан ишончли амалий йўналишда ҳар қандай интеллектуал даражадаги инсонлар учун қадрли бўлмиш кўрсатмалар баён қилиш учун пухта тузилган, деган фикрига қўшилиш қийин (228-бет). Муаллифни фикрига қўшиладиган бўлсак, боғлар эккан, янги уйлар қурган, ҳукумат доираларида ҳукмронлик қилган ёки болалар ҳақида ўйлаган француз яacobинчилари ҳақиқатан ҳам буни қандай амалга ошириш ҳақида маслаҳат олиш учун Беконга мурожаат қилдиларми? Ёки улар Беконнинг маслаҳатига амал қилишда давом этишларини Френсиснинг ўзи ўйлаганми? Шубҳасиз, "Тажрибалар" раҳбарларга эмас, балки буйруқлар ҳақида ўқишни ёки қандай меваларни экиш

кераклиги ҳақида рўйхатни кўриб чиқишни ёки сиёсий рақибни ундан кўзини узмасдан қандай қилиб қуролсизлантириш ҳақида ўқишни яхши кўрадиганлар учун эмас, балки кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган эди.

Беконнинг насрий санъатига ва унинг "Тажрибалари" га қарши баҳсларни бир нечта адабий танқидчилар, хусусан, Ч.С. Люис ва Дуглас Бушлар "Оксфорд инглиз адабиёти тарихидаги тажрибалар" обзорларида кескин равишда бошлаб берган. Буни биз, айтайлик, Беконга қарши отилган расмий "қора шарлар" сифатида қабул қилсак бўлади. Аммо, бизнинг фикримизча, бундан ҳам кўпроқ ҳалокатли нарсa, бу Л.К. Найтснинг 1943 йилда нашр этган "Бекон ва XVII асрдаги сезгирликнинг ажралиши" асаридир. Т.С. Элиотнинг фикрларини давом эттириб, Найтс Беконни XVII аср инглиз маиший ҳаётининг инқироziда асосий айбдор деб билади. Бу фикрга мутлақ қўшилиш мумкин эмас. Чунки айнан Френсис Бекон ўз даврини ва турли томон муҳитларини XVII асрдаёқ моҳирона ва ноёб усулда кўрсатишга муваффақ бўлди ва буни тарихнинг ўзи ҳам исботлади.

Яна бир исбот сифатида Семюэл Тейлор Колиридж (17172-1834), таниқли инглиз шоири, файласуфи ва санъат назарийчиси, Елизавета даври (XVII аср) ҳақида гапирар экан, юқорида қайд этилган Найтснинг фикрга мутлақо қўшилмайди ва «тугаган реставрация даври ақл ва эҳтиросларнинг фавқулодда ҳаракатини келтириб чиқарди, бу эса илгари номаълум ғояларни ифода этиш учун янги фикрлар ва янги маъноли сўзларга муҳтож эди. Табиийки, бу давр ақл-идрок ахлоқдан устун қўйилган аср эди. ... Елизавета ҳукмронлиги даври улкан кучларнинг бир қўлда концентрация бўлгани билан ажралиб турарди, аммо ҳамма нарсa ақл-идрок ва рационаллик билан таъминланган эди, ахлоқни саховатли, ақлнинг тезкор ўйини ва муайян амалий мақсадларга эришиш билан яраштиришга уринишлар" вақти эди, дейди муаллиф ва ўз фикрини қуйидагича якунлайди: "улар (ўша даврда яшаган буюклар)нинг барчаси ўз кучлари, ақл-иродаларини беҳуда сарфлангани учун фақат

афсусланишлари мумкин? Чунки уларни асосий мақсадларига эришиш учун истеъдодининг қимматбаҳо мунчоқларини сарфлаш, шунчаки қиролича кўзига яхши кўриниш учун қилинган эди. Бекон сингари бундай инсонларга нега қироличадан яхшилик излаш керак эди, бу қиролича атрофи бузуқлиги олдида лаганбардорликка ўхшаш эмасмиди? " [19, с.260].

Семюэл Тейлор Колиридж "Биография Литерариа"нинг ўн иккинчи бобида икки тоифали файласуф-ёзувчилар мавжудлигини олтин қоида сифатида қайд этади: биз уларнинг дунёқарашини тушунмайдиганлар ва биз уларнинг жоҳиллигини жуда яхши тушунадиганлар. Бекон ҳақида ёзганлар кам, шу жумладан, унинг ёмон кўрганлар ҳам Френсисни биринчи тоифага тегишли эканлигига шубҳа қилишган. Колиджнинг ўзи "Янги органон" насронийлик пайдо бўлганидан буён энг буюк учта китобдан бири эканлигини айтади (бошқалари Борух Спинозанинг "Этика"си ва Иммануэл Кантнинг "Соф фикрни танқид қилиш"асари). У Беконни жуда оз ўқийдилар, деб афсусланади (69-бет) ва Беконни ўзини Буюк Британиянинг қиролича Елизавета давридаги буюк инсонлар, давлат арбоблари, қонунчилар, сиёсатчилар, файласуфлар ва шоирларнинг Афлотуни деб аташни талаб қилган эди. Кўпинча бўлгани каби, Колириджнинг баъзи бир фикрлари, гарчи ғайриоддий бўлса ҳам, бошқа муаллифларнинг бутун китобларига арзигулик бўлиши мумкин ва Бекон ҳақидаги баёлотлар Колириджнинг XVII аср ҳақидаги китобида тўпланган ахборотлар бизнинг энг қизғин эътиборимизга лойиқдир.

Беконга қарши чиққанларнинг фикрига кўра, у нафақат истеъдодли бўлганлиги балки фундаментал илмга ҳам эга эканлигидир. Александр Поупнинг Беконни одамларнинг энг доно, энг ёрқин ва энг аҳамиятли кишиси сифатида таърифлаши бугунги кунда тан олинган ҳодисага айланган. XIX асрда бир катор ёзувчилар, ҳар бири ўзига хос тарзда буюкликка дахлдор бўлса ҳам, Беконнинг характери ва даҳосига қарши чиқди. Лорд Маколей ўзининг 1837 йилда

нашр этилган “Эдинбург шарҳида” (Лондон, 1903, ИИ. 6.115-239) ёмонлаган бўлса, С.Р. Гардинер эса "Миллий биография луғати"да ёзган мақоласида Беконни фуқаролар урушининг олдини олишга қодир бўлган ягона инглиз инсони сифатида тасвирланган.

Спедингнинг бошқаларга нисбатан устун бўлган ҳиссаси, албатта, Беконнинг асарлари ва ҳаёти ҳақида лавҳаларни нашр этиши эди. У Бекон тарафдори эди (бунга Маколлейнинг Беконга ҳужуми туртки берди), ва у шундай билимдонлик, меҳнатсеварлик ва адолатлилик билан Бекон ҳақидаги фикрини билдирдики, унинг Бекон ҳақидаги ушбу фикрлари ниҳоятда ноёб ва қимматли бўлиб қолди. Ушбу мунозараларнинг баъзилари Лйттон Стречининг "Елизавета ва Эссекс" китобида (Лондон, 1928) якунланди, у ерда Бекон кўп жиҳатдан Мефистофелга ўхшаш бўлиб, Эссекснинг Фауст каби шаклидан ҳам ўтиб кетди.

Диалектик характерга эга бўлган яна бир реабилитация, бу гал яқинда амалга оширилди десак муболаға бўлмайди. Кристофер Хилл "Инглиз инқилоби интеллектуаллик жиҳатларининг келиб чиқиши" (Оксфорд, 1980 йил, 3-боб) асарида Беконни буюк интеллектуал ёзувчи, пуританлик эркинликлари ва буржуа илми ҳимоячиси сифатига қайтарди. Бекон илмни диндан ажратиши, деб ёзади муаллиф, "илм-фан тараққиёти учун жуда муҳим, бу энг яхши протестант анъаналари руҳида эди" (б.92).

Афтидан, биз шу ерда тўхтаб, фикр-мулоҳаларга чек қўйишимиз керак, чунки фақат 1926 йилдан 1966 йилгача бўлган даврда Бекон ижодига оид тадқиқотлар чинакам уммон характерида эга бўлиб, қарийб 900 та мақола (Ж. Кемп Хок, 1968)дан иборат.

Агар биз Беконнинг кўп қиррали қизиқишлари ва унинг эрудит сифатидаги инсонлиги ҳақида ўқишни хоҳласак, бунинг ягона бир усули - Браян Викерснинг "Френсис Беконни ўрганиш тўғрисидаги асосий ҳужжатлар" (Ҳамден, Коннектикут, 1968 (ва Лондон, 1972) китобини ўқишимиз керак. Бунда ўн тўртта Беконга тааллуқли эссе ва китобларидан кўчирмалар қайта нашр этилган, жумладан,

Анна Рейтер ва Р.С. Краннинг мақолалари, кейинчалик ёзилган тўплами "Френсис Бекон мероси" (1971), унда яна ўн та қўшимча эссе мавжуд.

1597 йилда Френсис Бекон ўзининг "Essays or Counsels, Civil and Moral" - "Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий кўрсатмалар" деб номланган биринчи адабий асарини нашр этади. Френсис Бекон бутун ҳаётини ушбу китоб устида ишлашга сарфлаган. "Улар менинг қаламим Худонинг марҳамати билан бера оладиган энг яхши меваларга тегишли", деб тан олади. Бекон ўз ўлимидан бир йил олдин, яъни 1597 йилги нашрда 10 та қисқа эссе бор эди ва кейинчалик янги нашрларда файласуф уларнинг сонини кўпайтирди ва мавзуларни ранг-баранг қилди, шу билан бирга, сиёсий жиҳатларни ҳам таъкидлади. Масалан, 1612 йил нашрида 38 та эссе бор эди, 1625 йилги нашрда (бу сўнгги нашр) - 58 та эссе мавжуд [2, с.548-549].

Агар 1597 йилдаги биринчи инглиз тилидаги нашрида китобнинг таркиби анчагина аморф тарзда бўлса: улар тасодифан жойлашган турли хил мавзулар бўйича кузатувлар ва мулоҳазаларнинг эркин комбинациясини ўз ичига олган эсселар бўлса, 1612 йилги нашрда эса аллақачон муаллифнинг фикрлари жамланган асосий мавзулар шакллангани кузатилади, яъни марказий мавзулари сиёсий ва маъмурий бўлиб, улар Беконнинг ҳам ижтимоий-сиёсий қарашлари изларини, ҳам унинг энг юқори даражадаги ҳукумат амалдори сифатидаги тажрибасини аниқ кўрсатиб беради.

Умуман олганда, муаллифнинг ҳаёти давомида "Тажрибалар"нинг учта нашри чоп этилган. Китоб жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинди ва у жуда кенг тарқалиб, ўша пайтда латин, француз ва итальян тилларига ҳам таржима қилинган эди.

Френсис Беконнинг даҳо эканлиги унинг "Тажрибалари"да энг яхши очиб берилган. Бекон билими Қадимги Юнонистон ва Римнинг мумтоз матнларига асосланган эди, аммо у ўрта аср китобшунослигининг мудҳиш схоластикасига ёрқинлик ва ўзига хос ранг-

баранглик олиб кирди. Қайси мавзуда бўлишидан қатъи назар, у "Тажрибалар" таркибидаги шахсий нарсалар бўладими - "Дўстлик тўғрисида" деб номланган эссе ёки бошқа қисм каби мавхум - "Ҳақиқат тўғрисида" эссе бўладими, бу эсселар риторика ва фалсафа синтезини таъминлайди ва, эҳтимол, улар Беконнинг адабий ва фалсафий услубининг энг тўлиқ ва яқунланган намуналаридир.

Бекон оддий ва оммабоп фалсафий фикрларни умумлаштириш ёки тўғри хулқ-атворни тушунишнинг тезкор экспозицияларини яратиш ўрнига, одамлар фикрини тубдан ўзгартиришга ҳаракат қилди. У нотиклик ва ишонтириш кучи сифатида риторика инсон онгини ақлнинг соф нурига буриши мумкин деб ҳисоблаган ва у бунга, шубҳасиз, эришди.

Френсис Беконнинг(1561-1626) дунё фанига чуқур фалсафий фикрлар берган "Тажрибалари" Европа Уйғониш даври маданиятининг сўнмас гўзаллиги билан ажралиб туради. Бу китобга узоқ тарихий ҳаёт бахшида этилган эди. Беконнинг замондошларидан бошлаб кейинги даврларнинг вакиллариғача Европанинг бутун маданий фикри "Тажрибалар"ни завқ ва чуқур эҳтиром билан ўқишди ва ушбу китобнинг дунё маданияти жавҳари сифатида англади, чунки бу асар ҳар бир инсоннинг ички дунёсидаги мавхум туйғуларини тебратиб ташлади, ҳиссиётини буюк даҳоники эмас, балки оддий инсонники эканлигини кўрсатди.

"Тажрибалар" азалдан "абадий асар" деб номланган китобларга ишора қилади. Фикрнинг юксак тузилиши, эркин ёзиш услуги, беғараз баён услуги билан бу китоб ўзининг ғоялари билан бир қаторда ўз фикри билан ҳам кучли таъсир ўтказади. Френсис Бекон камдан кам учрайдиган қомусона ақл, жозиба ва тактли суҳбатдошдир. Унинг "Тажрибалари босқичма-босқич дунё тақдири ва тарих инжиқликлари ҳақида мулоҳаза юритишга олиб келади, ҳукмлар ва ҳаракатлардаги соғлом, хушёр мустақилликка бўлган дидни уйғотади. Муаллиф фикрининг оқими - сахий, ҳаётий тажрибага тўла, баъзида ҳийла-найранг, ишончли - кучли

тозаловчи ва маърифий кучга эга. Ушбу китобда сиёсий ва ижтимоий ҳаёт тажрибаси билан доно бўлган инсоннинг сарф қилинмаган донолиги ва руҳий саломатлиги мавжуд.

“Тажрибалар”нинг кенг матнидан китобхон ушбу китобда асосан сиёсий, маъмурий ва ахлоқий масалаларга бағишланган асосий мавзуларнинг йуналишларини топади, улар Беконнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва унинг йирик давлат амалдори сифатидаги тажрибаси яққол изи туфайли эканлигини кўрсатади.

“Тажрибалар” – инсонда ажойиб, ҳис-туйғуларни уйғотадиган китоб. Унинг саҳифаларидан пайдо бўлган дунё бошиданоқ хилма-хиллиги ва деярли ибтидоий бетартиблиги билан ҳайратга солмоқда. Бекон турли нарсалар ҳақида ёзади: ҳақиқат ҳақида, ўлим ҳақида, ягона дин ҳақида, қасос ҳақида, қашшоқлик ва иккиюзламачилик ҳақида, ота-оналар ва болалар ҳақида, ҳукмронлик санъати ҳақида, гумон ҳақида, ёшлик ва қексалик ҳақида, башоратлар ҳақида, боғлар ҳақида, партиялар ҳақида ва ҳоказо.

Бекон фалсафаси китобхонга ҳаётнинг кўп жабҳаларида эркин фикр юритиш натижасида пайдо бўлгандек. Мутафаккир китоб саҳифаларида нафақат фикр билан, балки бутун борлиғи, бутун шахсияти, тақдири, феъл-атвори, психологияси ва ҳаттоки, физиологияси билан яшайди. Инсонда руҳ ҳам, тана ҳам тенг равишда мукамалдир. Бирини бошқасига зарар етказишни афзал кўриш муаллифга сунъий, ғайритабiiй кўринади.

“Тажрибалар” эркин, енгил ижодий усулда ёзилган, хираликсиз ва маълум даражада, панд-насихатга эга бўлмаган йўналишда ёзилган. Бекон мутафаккир сифатида ўзини тутишга қийналмайди ва китобда, унинг мақсади ва мазмуни билан боғлиқ ҳар қандай мазмунсиз нарсалардан йироқлашади. У ўлик схоластикани камситади, аммо антик даври фалсафасининг анъаналарини қадрлайди ва ҳурмат қилади, қадимий дунё тафаккурининг юксак совғасига қойил қолади.

Муаллифнинг дунёвий билимлари “Тажрибалар”да қадимги замонлардан келиб чиққан ва муаллифнинг

шахсияти, унинг фаровонлиги, таассуротлари, кайфиятлари, характери, турмуш тарзи билан боғлиқ бўлган доноликнинг бир тури сифатида ривожланган ҳолда ҳамбарчас боғланган.

“Тажрибалар”да Бекон “умумий манфаат ҳамма нарсадан устун” деган тезис билан бирга яна бир тезисни ҳамоя қилади ва олдинга суради, яъни: “инсон ўзи - ўз бахтининг таъмирчиси”. Бунда сиз фақатгина ҳамма нарсанинг маъноси ва қийматини, улар бизнинг мақсадларимиз - руҳий саломатлик ва куч-қудрат, бойлик, ижтимоий мавқе ва обрўга эришишда қандай ҳисса қўшганига қараб, оқилона аниқлай олишингиз керак [4, 47-бет].

Бекон «Тажрибалар»да нима ҳақда ёзган бўлса ҳам - суҳбатлашиш санъати, одоб-ахлоқ қоидалари ва уларга қатъий риоя қилиш, бизнес юритиш қобилияти, бойлик ва харажатлар тўғрисида, юқори лавозимга эришиш, севги, дўстлик ва ҳийла-найранг, шуҳрат, шараф ва шон-шараф ҳақида бўлмасин, у масаланинг ушбу жиҳатларини доимо ёдда тутар эди ва тегишли мезонлардан келиб чиққан ҳолда баҳолаш, тавсиялар ва таҳрирларга киришни эътиборга олар эди. Чунки у ўз олдида жуда аниқ вазифалар қўйган бўлиб - у ёки бу ахлоқий баҳога дучор бўладиган инсон иродасининг синовлари, воситалари ва омилларини тушунишга ҳаракат қилиш учун ҳақиқий, ҳатто, кундалик ҳаёт мисолларига мурожаат қилишга ундади. Ва бундай баҳо унинг меҳрибон китобхонини топди ва муаллифнинг шуҳрати Буюк Британиянинг чегараларидан ташқарига чиқиб, XVII асрнинг буюк француз файласуфи ва сиёсаткори Мишел Монтеннинг “Тажрибалар” асари билан бир қаторда тенг ва муносиб ўрин эгаллади.

Бекон ва Монтеннинг “Тажрибалари” жанрнинг умумийлиги (эссе) мавзу, ҳатто номлари билан ўхшаш. Монтендан фикр юритиш услубини олган Бекон бу услубга ўзига хос бутунлай бошқача мазмун берди. Монтен инсонга табиий, жонли мавжудот, тўғридан тўғри ҳис қилиш ва фикрлаш ва унинг мавжуд бўлишининг барча шарт-шароитларини кенг танқидий ўрганиш сифатида эътибор қаратганди. Беконнинг диққат марказида эса соф инглизча

совуқ эҳтиёткорлик билан одамларнинг хулқ-атвори ва уни муайян натижаларга эришиш нуқтаи назаридан баҳолашга қаратилган. Унинг фикр юритишларида Монтен ўзининг чуқурлиги, мулойимлиги, шубҳали муносабати, ҳазил-мутуйибаси, дунёни енгил ва мустақил идрок этиши мумкин эмаслигини фақат совуқ инглиз объективлиги ва инсонга ўз мавқеи ва ҳаётдаги муваффақияти билан нимани таъминлаши кераклигини концентрациялашган таҳлиллар мавжуд [4, с.48].

Таққослаш учун таъкидлаш мумкинки, масалан, Беконнинг "Юқори лавозимлар ҳақида" эссесини олайлик. Мавзуга кўра, бу Монтеннинг "Юқори лавозимдаги камтаринлик тўғрисида" номли эссега тўғри келади, аммо фарқ аллақачон номларда сезилиб турибди. Монтен фикрининг лейтмотиви қуйидагича: агар мен лавозимга интилсам, баландликда эмас, балки Парижда биринчи ўринни эгаллашдан кўра учинчи ўринни эгаллашни афзал кўраман - мен кўпроқ қатъият, эҳтиёткорлик, жозибадорлик ва ҳатто, бойликка эришиб, ўзим учун мавжуд бўлган нарсада кўтарилишни хоҳлайман. Умумий шараф, ҳокимиятнинг кучи уни эзади ва қўрқитади. У ўзининг қобилиятлари билан белгиланадиган чегарадан сакраб ўтишдан кўра қоқилишга тайёр, чунки ҳар бир табиий ҳолат энг адолатли ва энг қулайдир у учун. Гасконлик маълум бир жасорати билан, ўзининг юқори лавозимини ортиқча баҳоламасдан, француз Монтен йўқотишдан қочмаса ҳам инглиз Бекон бу масалада айнан шу томонга аҳамият беради – ҳеч бўлмаганда инсон ҳар бир баландликдан ҳам қуламайди ёки йиқилиши шарт эмас-ку, аксарият ҳолларда сиз хавфсиз тарзда баландликдан пастга қараб тушишингиз мумкин. Юқори лавозимдан маҳрум бўлиш, қулаш ёки пасайиш - Бекон учун бундай вазият ҳақиқатан ҳам аянчли ҳолат.

Френсис Бекон ёзувчи сифатида ўз касби устаси эди. У сўз жозибасини яхши кўрар, унинг кутилмаган имкониятларидан ажойиб тарзда фойдаланар ва уларда доимо ўз фикрларининг ранг-баранг ва аниқ ифодасини излар эди. Беконнинг "Тажрибалар" асарини

ўқийётганингизда, уларни ўз замонасининг сиёсий ўйинларига берилиб кетган, узоқни кўра биладиган сиёсатчи ва давлат арбобини кўз олдингизга келтиришингиз шубҳа тугдирмайди. У сизни давлатчиликнинг туб-тубига таништирадиган, мураккаб стратегия ва ҳаётий кураш тажрибасини ўргатадиган шахс томонидан ёзилган деган туйғу ҳеч қачон йўқолмайди. ... Шу билан бирга, у тез-тез қадимги дунё муаллифларнинг максимллари (қанотли сўзлари) ва матнларига мурожаат қилади ва ўзининг фикрларини қўллаб-қувватлаш учун узоқ ўтмиш ва мифологиядан мисоллар келтиради ва уларни шарҳлайди. Бу кўп жиҳатдан унинг "Тажрибалар"ини Мишел Монтеннинг "Тажрибалар"ига ўхшатиб қуйган. Шу билан бирга, Бекон "Тажрибалари"нинг ўзига хос хусусияти борлигининг аниқ белгиларидан бири бу уларнинг ниҳоятда енгил қалам, услубда ёзилгани яққол кўзга ташланади. Бу асар шунчалик енгил услубда ёзилганки, агар биз ўзимиз Беконга ўхшаб қалам тебратадиган бўлсак, ёхуд ўзимизни ушбу Бекон услубида синаб кўрсак, у ҳолда гўёки бу тақлиднинг асл нусхага жуда яқин кўриниши мумкинлиги сезилади. Аммо аввал бошиданоқ дарҳол Бекон услубида мислсиз, фалсафий жиҳатдан нозик, сизнинг куч-қудратингиз етиб бўлмайдиган нарса борлиги аён бўлади.

Беконнинг сўзлари ўз чиройи билан гобелен юзидаги расмларга ўхшайди; Беконнинг ўзи сўз жозибаси ва ўйинини қуйидагича ифодалайди, яъни донолардан бири айтган сўзлар орқали ўзининг "Тажрибалари"да Бекон ("Дўстлик тўғрисида", 142-бет)ги эсседа нутқда ишлатиладиган сўзнинг мантиқини аниқлайди: "Фемистокл форс шоҳига айтди: «Нутқ - ўз очиқлиги ва кўриниши билан аррас гиламига ўхшайди; шу билан устанинг тасвирлари аниқ расмлар кўринишида пайдо бўлади; агар улар фақат устанинг фикрларида қолса, улар ўралган гиламга ўхшаб қолади" (Плутарх қанотли сўзлари. Помпей. 410-бет) - "бу сўзларда мавжуд бўлганидан кўра кўпроқ ҳақиқатни ҳам ёки ҳақиқатни айтиш қийин бўлар ҳолати ҳам бирга жойлашдан қийинроқ нарса йўқ", дейди муаллифнинг ўзи [8, 142-бет] ва

нутқи равонлигининг иқтибос ва ёрқин жумлалар сингари ўткир шаклга айланиши - айнан шу ҳолат "Тажрибалар"ни бугунги кунда диққатли, долзарб ва ўқиладиган қилиб яратади, зероки бу асар тўрт аср олдин ёзилган бўлса ҳам. Бу, шунингдек, Беконга тақлид қилиш васвасасидан қочишга ёрдам беради, буни буюк файласуфга тегишли қуйидаги қисмлардан билиш мумкин: There is also great use of ambitious men in being screens to princes in matters of danger and envy, for no man will take that part, except he be like a seeled dove, that mounts because he cannot see about him (Of Ambition, p.173). – “ ... шунингдек, қирол давлат хавф-хатар ёки ҳасаддан ўзини ҳимоя қилиши керак бўлган тақдирда, амбицияли инсоннинг фойдаси катта; ахир, ҳеч ким бундай ролни бажаришга журъат етолмайди, агар у атрофда қуёш нуридан ҳеч нарсани кўриб билмаслиги туфайли янада баландроқ ўқишга интиладиган кўр қушга ўхшамаса» (Амбиция ҳақида).

“He that builds a fair house upon an ill seat, commits himself to prison” (Of Building, 8, p.193) – Ёмон жойда яхши уй қурган киши ўзини ўзи қамаб қўйганга ўхшайди.

«... number itself in armies importeth not much where the people is of weak courage; for (as Virgil saith) It never troubles a wolf how many the sheep be» (8, Of the True Greatness of Kingdoms and Estates, p.148) – Қўшинларнинг кўплиги одамларда жасорат етишмаслиги туфайли ғалабани англатмайди, чунки Вергилий айтганидек, "бўри учун қўйлар сони бефарқдир" ("Шоҳликлар ва республикаларнинг ҳақиқий буюклиги тўғрисида").

Ҳақиқат шундаки, “Тажрибалар”ни ёзиш ва такомиллаштириш жараёни Беконнинг қарийб ўттиз йиллик вақтини олди ва у ушбу асарни тугатгунига қадар (1625 йилда) ушбу “Тажрибалар” қиролича Елизавета академиялари деворлари ва ҳуқуқ саройларидан чиққан насрнинг асосий ютуқларидан бири эди. ... Хукер, Неш ва Донн каби ўз замонасининг (XVI аср) етук наср ёзувчилари университетлар ва таверналарида ижод қилганликлари туфайли ўша жойлардан миннатдор эдилар, аммо Беконга нисбатан бундай миннатдорчилик бошқача ва чуқурроқ эди,

чунки у тўғридан тўғри ўлаётган схоластиканинг юрагига шундай кириб бордики ва у ерда у шундай бир мўъжиза яратдики, буларнинг ҳаммаси асрлар давомида ғамгинликдан кейин яна ҳаётдай яшнади. Кутилганидан фарқли ўлароқ, Беконнинг ёзувчилик услуби Тюдорлар даври мактаб дарсликлари, университет ўқув дастури ва ёш ҳуқуқшуносларнинг дафтарларидаги машқ асосида келиб чиққан. Эҳтимол, айнан шу нарса уни мимикрия (ўз муҳитидан ажралиб бўлмайдиган шакл ва тус) нуқтаи назардан жуда заиф қилади, чунки Беконнинг ўз тарихини ўрганиши, эслаш ва тақлид қилиш учун алоҳида тарихдир. Агар Цицерон ўзининг машҳур сатрларини у ёки бу тарзда ёзган бўлса, у ҳолда Бекон қиролича Елизавета даври ёш битирувчиси сифатида ушбу грамматик тузилмани бузиши, янги йўллари кўрсатиши, уларнинг жойлашувини ёдлаб олиши ва шунга кўра ўз , ўзига хос латин тилини шакллантириши керак эди.

Худди шу нарса ҳуқуқшунос талаба Бекон ва унинг суд ҳайъатидаги сўзларида содир бўлди. Айнан шуларнинг барчасида Бекон "Тажрибалари"нинг келиб чиқишини излашимиз керак; яъни Беконнинг ўрта асрларда китоб таълими, мунозара ва ҳуқуқшуносликдан мерос бўлиб қолган ақлий дунёсидан кидириш керак. Фақатгина адибнинг ушбу дунёга кириб бориши орқали биз Бекон учун шунчалик таассуротли ва ишончли ёзиш қобилиятига эга бўлиш учун қанча иш қилиш кераклигини англай оламиз, чунки бугунги кун нуқтаи назаридан адибнинг қалам тебратиш усулига қараш жуда осон бўлиб туюладиган бўлган ҳолда ҳам.

Инсон онгининг шакли, Беконнинг фикрига кўра, вертиляция килади ёки билимларни ўз ичига қамраб олиб ўзлаштиради. Бу унинг фикрини тўла ёки бўш, газланган ёки аксинча ҳолга келтириши мумкин эди. У ҳаво шари каби бўш фикрлар ва бемаънилик билан шиширилиши ёки табиат кашфиётлари ва ишонувчан суҳбатдошларга жалб қилиниши мумкин эди; "Ва ким сукутга сазовор бўлса, у эскирган ҳаво тоза ҳавони ютгани сингари, очиқчасига гапиришга чақиради ва тан олиш кундалик мақсадларга эмас, балки қалбнинг

енгиллашув хизмат қилади" [8, Симуляция ва диссимуляция, б. 77]. Аммо агар очиб ёпадиган, шаклини ўзгартира оладиган ақл бўлса, демак бу Беконнинг ўз ақли эди. У энг ёпиқ бўлганида, Карл Поппернинг терминологияси билан гапирганда, Бекон душман ёки Очиқ жамият усталарининг кўпчилиги орасида шогирд эди: шунга қарамай, у омма учун тўлиқ очик бўлганида, унинг ақлига яқин, ундан эркинроғи бошқаларда бўлмайди. Гоҳо у санъатни бостирмоқчи эди; иккинчи ҳолатда мусиқа ва санъат айниқса ҳурматга сазовор бўлиб, кулоқ ва кўзни хушнуд этарди [13].

Аммо қандай қилиб бошқа одамларнинг фикрлаш тарзини ўзгартириши кераклиги Бекон учун катта савол эди. Бундан ташқари, унинг орқасида икки минг йилдан зиёд риторика тарихининг анъанаси, шунингдек, мантиққа қарши бўлган холда, одамларни тўғри фикрлашга ишонтира оладиган риторика бор эди. Очиқ қўл ёки муштни юмшатиш – қадимги дунё одамлари риторика, ҳақиқат йўлидаги одамларни манипуляция қилиш ва мантиқ билан уларни шу ҳақиқатга ундаш ўртасидаги фарқни шу тарика тавсифлашган. Ишонтиришнинг очик, мулойим усули ёки фалсафий баёнотларнинг сиқилган поғоналари. Бекон иккаласини ҳам турли даражадаги муваффақиятлар билан бошдан кечириши керак эди. Масалан, 1597 йилда "Тажрибалар"нинг биринчи версияси билан бир қаторда у сийқаси чиққан таклифларини, мактабда мунозара сифатида ишлатиладиган мавзуларни нашр этди, бу эса ўзига хос қарашларни, алдовларни ёки ақлнинг рангларини пучга чиқаришга имкон берди. Баъзида бу моҳият секин ва қонли иш бўлиб туюлди. Бир ҳолда, илгари сурилган ранг: "кўп бўлинадиган қисмлардан ташкил топган нарса оз сонли қисмдан кўпроқдир, чунки қисмларга ажратиб қараш уларни каттароқ қилиб кўрсатади. Бундан ташқари, биргаликда олиб кўрсатилганда кўп нарсалар буюклик ҳақида таассурот қолдиради, аммо бундан ҳам кўпроқ нарса, хусусан, агар уларнинг тартиб билан жойлашувида тартиб бўлмаса, чунки инсон ақли уларни бир вақтнинг ўзида идрок эта олмайди". Бу жуда содда бошланиш, аммо кейинчалик оддий кўзи ожиз

ўқувчи бунини мақбул деб билиши мумкин бўлган сабаблар мавжуд: бу ранг сезгир бўлиб туюлади, чунки бу қисмларнинг кўпи бўлмаган қисмларнинг йиғиндиси эмас. шунга қарамай, бу кўпинча бизнинг онгимизни объективликдан узоқлаштиради, онгни алдайди; чунки у дарахтлар, бинолар ёки кўз уни ажратиб турадиган бошқа ҳар қандай белги билан ўралганидан кўра, барчаси ўлик ва узоқ бўлган бўлса, кўзга қисқа йўлдек кўринади. Шундай қилиб, катта пулли одам кўкрагини, тангаларини ва сандиқларини тақсимлаганда, ўзини ўзи ҳақиқатдан кўра бойроқ кўради ва, шундай экан, ниманидир кучайтириш усули – уни парчалаш ва моҳиятини бир неча қисмларга ажратиш ва шунга мувофиқ уни қисмларга бўлган ҳолда ўрганишдир.

Бу капителнинг юқори қисмини (абакус) қуриш принципи бўйича қўшимча шарт билан симларда ёзилган ибратли насрдир, аммо, бунга қарамай, унда қандайдир ҳақиқий нарса бор. Булар эленхосларда (силлогизм кўринишидаги рад этиш), ёлғон хулосада ёки рангни рад этишда янада равшанлашади, гарчи ёзув феъллар ва қўшма қўшимчаларнинг ортиқча вазнини йўқотмаса ҳам. Айтишларича, ранг алдамчи, агар бизга ишонадиган инсоннинг ақли ўзи ниманидир улуғворлигини ошириб юборса ёки алдаётган бўлса; чунки у ҳолда унинг парчаланиши уни унчалик сезилтирмайди, чунки бу ҳақиқатга кўпроқ мос келади: ва шунинг учун агар одам касал бўлса ёки касалликка дуч келса, соатсиз ёки қумли соати бўлмаган ҳолда (соати борга нисбатан) вақт беморга узоқроқ туюлади; чунки онг ҳар лаҳзани қадрлайди, кейин эса вақт кунни қисмларга ажратишдан кўра лаҳзаларни сарҳисоб қилади. Худди шу тарзда, ўлик текисликда йўл узоқроқ кўринади, чунки кўз уни ҳақиқатдан ҳам қисқароқ деб ўйлайди ва бундан кўзга кўринган умидсизлик ушбу сахрони ҳақиқатан ҳам узоқроқ қилиб кўрсатади.

Ушбу фикрлаш услуби билан ҳамма нарса ҳақиқатдан узоқроқ бўлиб туюлиши аниқ, айниқса, унинг такрорланишларини ўқиш учун сарфлайдиган вақтни

ҳисобга олганда. Ушбу нореал Арасту дунёсининг ҳар бир лаҳзасида жумлалар тўхташга яқинлашгандек кўринади ва, шунга қарамай, қандайдир тарзда ёзишни тугатиб, қайта бошлашга муваффақ бўлади киши. Шунга кўра, Беконнинг бошида соат каби бир нарса бордек, гўё у бизнинг ғазабланиш вақтимизни насрга нисбатан ҳисоблагандек, ёки қанча вақт бизнинг оёққа туришимиз мумкинлигини кўргандек, худди судьянинг олдида адвокат ёки шогирди олдида ўқитувчи бўлганидек каби. Беконнинг юрагига жуда яқин нарсалар – жуда кўп пул, гўзал боғлар ва кўп ерлар бўлса ҳам, идиомасимон ибора бир хил бўлиб туюлади. Ушбу иккинчи ҳолатда, ранг бизни чалғитади, шунинг учун агар у бузилган ёки бўлиниб кетган материя унинг чалғитиши ёки тарқалиши билан боғлиқ ҳолда ҳис ёки онг томонидан дарҳол қабул қилинмаса, у давом этади; ва бўлинмасдан бир бутун сифатида тушунилади: бамисоли беш фунтлик қозикдаги юз фунт битта кўпол қозикдан кўра кўпроқ туюлади, чунки барча қозиклар бирданига кўриниб туриши учун битта столда ётади, акс ҳолда ундай эмас; ёки турли тувакларга тарқалган гуллар бир тувакда ўсганидан каттароқ кўринади, шунинг учун агар буларнинг барчаси бир жойда бўлса, улар дарҳол кўриш учун объект бўлади, акс ҳолда – бўлмайди; ва шунинг учун бир округда бирга яшайдиган одамлар, уларга берилган эътибор ва тушунча туфайли, кўпроқ бўлса-да, ҳаётлари тарқоқ бўлганларга қараганда кўпроқ ер эгалари деб ҳисобланадилар.

Кутилганидек, ранг учинчи (шунингдек, тўртинчи ва бешинчи мартали) жиҳатидан ҳам кўриниши ёлғончи бўлиши мумкин, лекин билиниб турибдики бундай ҳолатларда мисоллар янада адабийлашиши ёки ҳеч бўлмаганда китоблар ва мақоллардан олинганлиги сезиларли бўлади. Бир нарса кўпчиликка нисбатан устун эканлигини кўрсатиш учун Бекон Исо пайғамбарнинг гапига мурожаат қилади (Лукадан Муқаддас ёзув 10.41-2):

- Марфа, Марфа, сиз кўп нарсалар билан бандсиз, лекин битта нарса ўзи ҳам етарли-ку, ва у Эзопнинг тулки ва мушук ҳақидаги эски афсонасини эслатади: "Тулки мақтандики,

итлардан қочиш учун қанча ҳийла ишлатиши керак эканлигини айтса, мушук эса бундай вазиатдан қутилиш учун унинг битта нарсаси борлигини айтади - дарахтга чиқиб қочиш. Бундан, кекса сиёсатчининг (адиб ўттиз олти ёшда эди) хушбичим ҳавоси билан Бекон яхши содиқ дўст, ҳеч бўлмаганда, ўз ақлининг ҳийла-найранглари ва сиёсатидан кўра яхшироқ ёрдамчи деган маънони англатади. Тўсатдан ушбу нуқтадан биз “Тажрибалар”га жуда яқинлашиб қоламиз, гарчи ундаги насрининг қолган қисми ҳанузгача ҳеч қандай тебранмас ва ўта катта жонзотга ўхшаб умуртқасиз ва жуда кўп мушакларга ўхшайдиган бўлса ҳам. Эътиборли нарса шундаки, бундай имло деярли мавзунинг моҳиятини акс эттирмади. Биз ўлчам ва қисмлар ҳақида софистик ёдловлар билан бошлаймиз, сўнггра жумла нима учун ишончли бўлиши мумкинлиги ҳақида мисоллар келтирамиз, кейин эса унинг қанчалик чалғитиши мумкинлигини кўрсатадиган бошқа мисоллар келтирамиз. Аммо бу ерда муҳим бўлган нарса мактабсимон мунозараларнинг муҳимлиги эмас, балки Бекон иллюстрация сифатида ишлатган мисоллардир.

Масофани қисқартиришда одатий ҳолатлар мавжудлиги яққол кўзга ташланади, масалан, бинолар ва дарахтлар; кейин катта пулли одам сумкаларини ва сандиқларини ажратади ва тартибга солади; кейин соатсиз бемор зерикиш ва оғриқнинг зерикарли соатларини кузатади; кейин столда жуда кўп пул мавжудлиги; кейин катта боғда гул новдаларини тартибга солиш; кейин эгалик жойлари ихчам ва доимий равишда жойлашган ер эгаларининг бойликлари хариталари; ва бошқалар. Бунда таёқнинг кескин учини кўриш учун Уйғониш даври мантиқчилари бўлиш шарт эмас. Кўп сонли шакллар ва моддаларнинг онгга доимий равишда кириб бориши бизни чалғитадиган нарса бўлиб туюлади, деган раддияда айнан шулар бизни хижолатга тортади; бу турли хил ва алоҳида фигуралар умуман олганда нейтрал эмас. Улар, шубҳасиз, битта риторик мунозарада яхлит, мажозий мисолларнинг бўлинадиган қисмлари бўлиб, шунинг учун ҳам улар ушбу баҳсда берилган гувоҳликдир.

Риторика билан боғлиқ иш биров оғир, аммо биз шуни

кўришимиз керакки, келишмовчилик ва бўлиниш далилларнинг бирлигидан кўра кўпроқ равшанроқ бўлган ҳар бир иллюстрация ёки тасаввур орасидаги фарқ қанчалик катта бўлса, шунча шубҳали ва ҳатто бузилган рад этиш ҳисобланади. Биламизки, Бекон буни ўзи ҳақ равишда тўлиқ тушунади, чунки у гапни тушунтиришни бошлаган пайтиданоқ уни сохталаштиришдан воз кечади. Кўзни перспектива, миқёс ёки фикр доирасининг ҳийланайранглари билан алдаш мумкинлигини тан олганда, у ҳақиқатнинг кўплиги бўлмаса ҳам, тажрибанинг кўплигини тан олади. Агар сиз боғда битта ҳолатда турсангиз, у ерда жойлашган гулзорлар сизнинг баҳсингизни қўллаб-қувватлайди; бошқа ҳолатда эса, кўзимиз кўзга кўринадиган ҳамма нарсани қамраб ололмайди ва низо танқидга дош беролмайди. Бу ерда иккита ҳақиқат ёки шунга ўхшаш нарса йўқ, лекин боғда иккита (ёки ундан кўп) нуқтаи назар ва бу нарсаларни бошида кўришни ўргатиш усуллари мавжуд.

Беконнинг бу ёзишларида деярли тиббиёт тили билан айтганда тизза бўғимини тўлиқ назарда тутиши ажабланарли эмас. Гаплар қисмларга бўлинади ва аэропортдаги чексиз багаж камари сингари синтаксисга ўралади, улар қандайдир тарзда қисқартирилган ибораларга айланмагунча. Бироқ, насрдаги жуда бепарволик, бу унинг бадий шакл ва фалсафанинг воситаси, ажралиш эмас, балки бир-бирига боғланиб турадиган (ёмон бўлса ҳам) санъат эканлигини ёдда сақлашга ёрдам беради. Ушбу фарқнинг моҳиятини биз савол шаклида очиқ беришимиз мумкин. Бекон бу ўлчамдаги баён иккиюзлама, дангаса ва аҳмоқ эканлигини ва уни бошдан йўқ қилиш кераклигини кўрсатишга ҳаракат қиляптими ёки унинг насрий шакллари, истиқболлари ва фикрлаш шаклларини ўчириб ташлайдими? Бир томонлама талқин қилиш билан диалектиканинг бир қисми сифатида гапириш мумкин, ҳақиқат ва ёлғон ўртасида танлов мавжуд, шунингдек, солиштириш мумкин бўлган ҳолатларда ёлғон ёки хатони қандай аниқлаш мумкинлиги ҳақида бир неча жумла таҳлил қилинган: аммо бу насрни бадий шакл, адабий ижод сифатида ўқиётганда, ҳаракат

тажрибаси кузатилади, қарама-қаршиликлар, чалкашликлар ва (фалсафий нуқтаи назардан) ақлнинг кутилмаган ҳолатлари, фикр ва тилнинг чексиз, аммо муқаррар хусусиятлари орасида кечади.

1597 йилда ҳали адибнинг ёзиш услуби шавкатсиз ва қуруқ, мавзу атрофида ёқимсиз ҳалқалар билан ўралган, аммо ҳаттоки унинг услуби заиф бўлган бу ерда ҳам Бекон биз қаршилиқ қила олмайдиган услубга эга, у сезилмайдиган, тасодифий ва онгда маълум даражада унутилган нарсаларни тиклайди. ... Бизнинг бир ҳолатдан бошқасига ўтишимиз - тангалардан гулзорларга, касалхонадан харитага, Масиҳнинг Марфадан безовталанишидан дарахтларсиз текисликка қадар - бу риторик тараққиётдир десак ҳам бўлади, гарчи бу образли қисмлар ҳали ҳам билимларнинг парчалари бўлиб, унинг насрининг сатҳидан зўрға қолмоқда.

Бекон нафақат мазмунли, балки тасодифий сўзлар, риторика ва хаёлий тафаккур ва илмий ҳақиқат билан овора бўлган деган фикр Бекончилар тарафдорларининг ҳаммасида бўлмаса ҳам, баъзиларида учрайди. Эҳтимол, Беконнинг ўзига бу ёқмасди ҳам. Йил сайин, ёзувлар ва чизгилар билан у Арасту меросидан маърузаларини ёзган ва табиатнинг ўзи, битирувчилар таълимини инобатга олмаган мактаб ўқувчилари, ўрта аср олимларига ҳужум қилди, улар фақат мумтозлар ва уларнинг шарҳловчиларига беғубор итоат қилишни, шунингдек, сўзларнинг зукколигини талаб қилганлари учун.

Сўзларнинг табиати, Беконнинг ўзи ёзганидек, ноаниқ ва хира бўлиб, иллюзия манбаи эди, чунки тил ўз-ўзидан ўтмишдаги хатолар ва қўпол ўз-ўзини алдашни балзамсимон қилиб, ҳозирги пайтда хаёлий яхлитликлар, ёки назарияларни, ҳатто шеърятни яратишда давом этди. Шунга қарамай, Бекон мактаб ўқувчилари ва уларнинг тўқима гапларини қатъиян рад этганига қарамай, унинг ёзуви ҳар доим ҳам ўзи тасаввур қилган даражада тасаввурга эга бўлмаган ёки маъносиз (мен айтмоқчи бўлган нарса) эмаслиги ҳақида баҳслашиш мумкин.

Унинг онгга ёки ҳеч бўлмаганда ўзининг ижодий

қудратига ҳужумининг бир мисоли, у ўз-ўзидан қанчалик зид бўлиши мумкинлигини кўрсатади. У 1603 йилда лотин тилида ёзган "Вақтнинг эркаклик ҳодисаси" асарида у отасини ўз ўғлига буни тушуниши осонлигини тушунтиришга мажбур қилади: Инсон онги табиатни ўрганиб, нарсалар таъсири остида катта бўлиб, кўплаб хатоларни келтириб чиқаради. Арасту битта хатонинг энг юқори ўсишини, иккинчиси Афлотунни ифодалайди. Энди иккаласини ҳам алоҳида рад этишимни хоҳлайсиз. ... [аммо] бу инсониятнинг олтин келажагига қарши кенг миқёсда гуноҳ қилиш, ҳукмронлик ҳақидаги ваъдамизни қурбон қилиш, ўтаётган сояларга ҳужум қилиш учун юз ўгиришни англатади. Ҳақиқатни битта порлоқ ва нурли чироқ ўртасида ўрнатиш, унинг нурларини ҳар томонга ёйиш ва барча хатоларни бир зумда тарқатиш керак. Зўрға миттилайдиган шамларни ёқиб, уларни алданиш ва ёлғоннинг барча бурчакларигача олиб бориш бефойдадир. Сиздан сўраган нарсангиздан нафратланишни ўрганишингизни истайман. Ишонинг, бу нурга қарши гуноҳ қилишни англатади [13, б.70].

Бунда иккита кўриниш мавжуд. Улардан бири жинсий алоқа, ҳомиладорлик, туғилиш ва вояга етгунча ўсишни англатади; иккинчиси эса қоронғу ҳозирги ва олтин келажакни ажратади, шунингдек, қоронғу жоҳиллик хонасини бошқасидан ажратиб туради - тушуниш билан ёритилгандек. Алоҳида олинган троплар ғайриоддий ва, айниқса, самарали эмас, лекин улар бир-бири билан бирлашганда, натижа анча безовта қиладиганга ўхшайди. Расмий иттифоқ - бу отанинг Афлотун ва Арасту томонидан безовталанишдан бош тортиши ("уларни алоҳида-алоҳида рад этишимни хоҳлайсиз"), бу хатоларнинг кўплигини гуноҳ қилиш хавфи билан катта миқёсда, сўнгра ўтиб бораётган соялар билан боғлайди. У ердан тасвирлар кетма-кет нурни чиқариб юборадиган битта хато орқали, бурчак ва тирқишлар орқали, зулматда шам орқали ўтиб, бу гал ёруғликнинг ўзига қарши гуноҳ қилиш йўли орқали.

Тасвирлар занжири кўмилган ва ўсиб бораётган ақл

билан бошланади, соялар ва қоронғу бурчаклар хоналаридан ўтиб, ёруғлик бор жойда тугайди. Ҳатто таржимада ҳам ушбу иккита образ шу тарзда бирлаштирилган бўлиши керак бўлганидан кўра ихтирочи ва қизиқарли бўлиши муҳимдир. Улар деярли ақлнинг унумдорлигини боғлайдиган ва ёритилмаган хоналар ва гуноҳкор сояларни яратадиган субтекстни англатади. Риторика, эҳтимол, бунинг учун етарлича ҳалокатли эмасдир, лекин бу ижодий ақл ижодкорликни жиловлашга қаратилган ҳар қандай уриниш учун кўпроқ мос келишини намоёниш этади. Беконнинг ёзма ёки тажрибавий ҳаёт ҳақидаги қарашлари бу ерда моҳиятан аҳамиятсиз. Унинг фикрига кўра, Арастунинг сўзлари, тили ва матнлари ўрта аср ёзувчилари ва умуман инсоният томонидан бузилганлигидан қатъий назар, унинг эсселари, маслаҳатлари ва шарҳлари Арастунинг матнларига асосланган ҳолда давом этмоқда ва уларни саводли тажриба деб ҳисоблаш керак. Кейинчалик, кеч бўлса ҳам, Бекон бунинг ўзи англаганга ўхшайди ва "саводли ёки ўрганилган тажриба" атамаси (лотин тилида бу «литерата эхпериентиа» деб аталади) ўзининг ихтиросидир [15]. Ушбу атама тажриба ва оғзаки кўрсатмаларга (Эзопнинг эртаги, ногиронларнинг соатга қараш мисоли) эмас, балки турли хил экспериментларга нисбатан қўлланилади, аммо у маълум даражада ақлнинг нозик томонларига ва унинг ўрганиш қобилиятига ишонади; ва бу ҳақиқатан ҳам ақл-идрокини кейинга қолдиришни, ўз ёзиш услубига хос бўлган тезкор хулосалардан воз кечишни назарда тутди.

СЎЗ ВА МАЪНО СЕҲРИ

Ўрганиш мумкин бўлган бошқа тил турлари ҳам мавжуд эди. Афоризмлар, максимлар, қанотли сўзлар, мақоллар - улар бутун бир ёзма турини шакллантирдиларки, бунинг Бекон бузилган билим деб атади [13, ИИ.17.7]. Улар Беконнинг ёзувчи ҳаётининг асослари бўлган, булардан у ўзига хос услубни яратди. Улар шу қадар минимал, атомик эдики, у тилда ўзига хос маънога эга бўладиган бошқа нарса

йўқлигига амин эди. Шунга асосланиб, ушбу фундаментал асосда янги усулни яратиш мумкин. Ва бу бузилган билим эса ҳамма жойда мавжуд эди: қадимий китоблар харобаларида ва янгиларининг асосларида ҳам. Бекон, Уйғониш давридаги бошқа ҳеч кимга ўхшамаган, китобларни ўқиган, уларда ёзувларни олиб борган ва ушбу ўқишдан фойдаланишга ҳаракат қилган, шу билан бирга, ҳар қандай тил хазиналарида янги афоризмларни излаётган адиб эди. Айтишларича, у бир вақтлар балиқчиларнинг Темзага тўрларини улоқтиришларини кузатган. Адиб уларга балиқ ушлашларидан олдин уларнинг овлари учун нарх таклиф қилди, лекин балиқчилар таклиф қилинганидан юқори нархни хоҳлашди. Охири, улар атиги иккита-учта балиқ бўлган тўрни тортиб олишганда, Бекон уларга «агар менинг таклифимни қабул қилишганда яхши бўларди», деди. Аммо балиқчилар яхшироқ ов қилишга умид қилишган эдик, деб жавоб беришди. Бунга жавобан буюк файласуф: “умид - яхши нонушта, аммо ёмон кечки овқат” деганди[14, б.174].

Ўзининг "Тажрибалари" ва бошқа адабий асарларида Беконнинг максимлари, албатта, янада жилоланган, наққошдек ўйилган ва ўрта аср мушкет тўплари сингари чуқурроқ уради, худди шу қурол хислатлари ҳақида айтиш мумкинки, “яхши умид – бу яхши нонушта, лекин ёмон кечки овқат”, яъни фойдасиз. Масалан, фикрнинг тезлиги ва самарадорлиги ва аниқлик кучини қуйидагилар билан таққослайлик: агар инсон аниқ ва диққат билан қараса, у ҳолда Тақдирни кўра олади (ҳар ҳолда тасаввур қила олади): тақдир кўр бўлса ҳам, у кўринмас эмас; ёки фикрлар орасидаги шубҳа қушлар орасидаги кўршапалакка ўхшайди: кўршапалаклар ҳар доим қоронғи тушганда учишади; ёки, айтайлик, худбин одамлар ... уйни ёқиб юборишга ҳам тайёр ва буни фақат тухум қовуриш ниятида бўлишса ҳам қилишади. Шубҳа йўқки, буларни айтишдан мақсад, улар – юқорида қайд этилганлар, билвосита бўлса ҳам, Тюдорлар даври саводхонлигида онгли маъноларни қадоқлашга ва, кейин эса, очишга сарф этилган вақтни билвосита тасдиқлайдилар. Ва шунга қарамай, агар Бекон бир нечта

жумла ва мазмунли сўзларни олиб ташлаш билан банд бўлган бўлса, у антик давр муаллифларининг қанотли сўзлари билан тўлдирилган китобларга Уйғониш даврига хос эквивалентларини бизнинг эслатмамиз ва қўлланмаларимизга қўшиб беролмас эди. Беконнинг амалга оширган ишлари мутлақо янги эди ва у ҳеч бўлмаганда инглиз манбаларида бир максимни бошқасига қарши қўйишда, оппозицияни тезис ва антитезага ўхшатишда, ҳукм ва қарши ҳукм сифатида тушунишда ноёб буюк шахсга ўхшайди..

1623 йилда Бекон латин тилида қирқ еттита максимларни нашр этди, улар ўртадан оқ саҳифадаги устун, нейтрал чизиқ билан ажратилган бўлиб, уни "ҳодисалар антитезалари" деб атади; қизиқ томони шунда эдики, бу қарама-қаршиликларнинг бирортаси ёки ҳеч бири ҳақиқат ёки рад этилиши мумкин эди. Масалан, "Шафқатсизлик" бўлимида қуйидаги ижобий ва салбий томонлар мавжуд эди:

«ҲА»

1. None of the virtues has So many crimes to answer For as clemency.

2. Cruelty, if it proceeds From revenge, is justice, If from danger, prudence.

3. He that has mercy on his enemy has no mercy on himself.

4. Bloodlettings are not Oftener necessary in Medicine than executions in states.

1. Яхши фазилатларнинг ҳеч бири раҳмдиллик каби тез-тез айбдор булиб чикмайди.

2. Қасос истагидан келиб чиққан шафқатсизлик – бу адолат, агар у хавфдан қочиш истагида туғилса – эҳтиёткорлик.

3. Душманга ким раҳм-шафқат қилса, ўзига нисбатан шафқатсиздир.

4. Беморларни даволашда қон чиқариш қанчалик зарур бўлса, давлатда ҳам қатл этиш шунчалик зарурдир.

«ҚАРШИ»

1. To delight in blood, one Must
be either a wild Beast or a Fury.	1. Қондан завқланиш учун
киши ё ёввойи ҳайвон ёки
шайтоннинг ўзи бўлиши
керак.
2. To a good man cruelty Always
seems fabulous, And some
tragical fiction.	2. Яхши инсон учун
шафқатсизлик ҳар доим ақл
бовар қилмайдиган кўринади,
ҳатто баъзи фожиали
тўқимадек.

Бекон ушбу афоризмларларни, ёки уларни ўзи "Ҳодисалар антитезалари" деб айтганидек, нима учун шу қадар бўлиниб кетганлиги ва бир-бирига боғланганлиги тўғрисида жуда ишончли тушунтириш бермайди. Беконнинг сўзларига кўра, у бу фикрни Цицерон томонидан тавсия этилган риторика тўпламидан фойдаланган, унда нотиқ муайян бир масалаларни чуқур ва ҳар томонлама муҳокама қилиш учун унинг қўлида уларнинг умумий бир нуқталарга эга бўлган жойлари бўлиши керак эди. Аммо Цицерон суд нотиқлиги учун ўз тизимини ишлаб чиққан жойда, Бекон уни бошқа барча соҳаларда, ҳар хил фикрлаш ва баҳслашувларга татбиқ этмоқчи эди. Барча мавзулар олдиндан ўйланиб, дискуссия тарзида олдиндан тайёрланиши керак эди, бу масалада, бир вақтлар Беконнинг ўзи таъкидлаганидек, Сенекага мурожаат қилган (бу каби иш Сенека томонидан аллақачон қилинган, лекин фақат гипотезалар ёки алоҳида вазиятлар билан боғлиқ ҳолларга нисбатан), ва ишни шундай юритиш керакки, "биз ақлимизнинг иродаси, барча кучлари билан, ҳатто, бир оз инсофсиз бўлсада ва ҳақиқатга зид равишда, ушбу тезисларни ҳимоя қилишга ёки рад этишга ҳаракат қилишимиз керак ... фикримизча ... ушбу умумий жойларнинг барчаси қисқа, лўнда ва аниқ максимумларда ифодаланган бўлса яхши бўларди, ва, шу туфайли шароит талабларига қараб, бамисоли ип тўпидан ҳар қандай узунликдаги ипни чўзгандай, уларни ишлатишингиз

мумкин".

Ушбу изохга кўра, Беконнинг схемаси эскирганга ўхшайди, секин фикрловчи ва иккинчи даражали, жўнсимон маърузачи учун эски ҳийла-найрангдек туюлади ва бу (схема) бизга ҳар доим Беконнинг шахсий эслатмаларида ёзилган меморандумларини эслатади. "Кенгашда гаплашаётганда жуда тез нафас олишни тўхтатинг", - дейди у қатъият билан эслатмаларининг бирида. Агар керак бўлса, кўлни ва оролчани намунали боғ учун қазиб олинг, - дейди у иккинчи эслатмасида ва шу билан Лорд Солсберини ҳайратга солинг. Мўъжизалар ва ихтироларнинг тарихини бир жойга тўпланг ва Солсберининг иккиласига қанчалик муносиблигини билиб олинг.

1623 йилда, "Ҳодисалар антитезалари"да, ҳамма учун, хоҳ адвокат бўлсин, хоҳ парламент ходими, хоҳ ахлоқ бўйича маслаҳатчи, илмий маслаҳатчи, Лорд-канцлер ёки шунчаки "итини тепмоқчи бўлганлар учун", "Шафқатсизлик"ка оид кўплаб маслаҳатлар мавжуд; уларни ҳар бир алоҳида ҳолатда қўллаш учун аста-секин ишлатиш мумкин эди. Ҳамма нарса шунчалик оддий, шундай моҳирона усул бўлиб туюладики, Бекон бундай қийин маслаҳатларга заррача ҳам аҳамият берганми деган савол туғилади. Беконнинг ўзига келсак, унинг ҳакамлар ҳайъати ва унинг ташқарисидаги ҳаракати беғубор кўринади. Ёқтириши осон бўлмаган шоир Бен Жонсоннинг таъкидлашича, ҳеч ким ва ҳеч қачон "Бекондек аниқроқ, қатъиятлироқ [аниқроқ], салмоқлироқ, ихчамроқ, оғирлик билан гапирмаган ва ўз нутқларида камроқ бўшлиқ ва бекор гапларга йўл қўймаган. Унинг «тингловчилари бирон нарсани унутса, қўрқиб, йўталиб ҳам, кўзларини ҳам узолмасдилар ундан. У гапирар экан, ҳукмронлик қилган холда ҳакамларни ўз хоҳишига кўра ё ғазаблантирар эди ёки хурсанд қилар эди. Ундан кўра ҳеч ким ўз эҳтиросларига эга эмас эди» [16, с. 401].

Аммо, охир-оқибат, Бекон ўзининг нотиқлиги, ихчамлиги ва олдиндан тайёр нутқига эга бўлса ҳам, улар (юқорида қайд этилганлар) бадий ижод қилиш санъати учун муҳимроқ эди. Дарҳақиқат, "Тажрибалар"нинг аксарияти уларнинг

фойдасига берилган баёнотлар билан бошланади. Масалан, "Ота-оналар ва болалар тўғрисида"ги эссенинг бандларини текширишда "қарши"ва "тарафдор" бўлган бешта максимлар мавжуд. Улардан тўрттаси "Никоҳ ва никоҳсизлик тўғрисида" эсседа иккитадан иккала томондан:

Хотини ва боласи бўлган киши гаровга олинганлардек ўзларини тақдирга берди [қарши]. Энг яхши асарлар. уйланмаган ёки фарзандсиз эркаклар томонидан яратилган [қарши]. Ҳеч шубҳа йўқки, жамиятга энг катта фойда келтирган энг яхши ташаббуслар турмушга чиқмаган ва фарзандсиз одамлар томонидан амалга оширилган. ҳар доим ҳам улар энг яхши субъектлар бўлмаган, чунки улар бошқалардан қочиб қутулиши осон. хотин ва болалар - бу инсоният учун ўзига хос мактабдир; ёлғиз эркаклар эса ... кўпроқ шафқатсиз ва бефарқ бўладилар [тарафдор]. Беконнинг кўпгина асарлари мана шундай ихтилофли сўзлардан ташкил топганини англаганимиздан сўнг, "Тажрибалар"ни, хусусан, машҳур фалсафанинг даъжести ёки камин қаршисида айтилган ваъзлар тўплами сифатида эмас, балки риторик санъатнинг бир тури сифатида тушуниш мумкин. Агар "Никоҳ ва турмуш қурмаслик тўғрисида"ги эссе маслаҳат сифатида талқин қилинса, яъни бирон бир нарсанинг моҳиятини у ёки бу даражада синаб кўриш учун яратилган суд-мунозараси бўлса, унда бу китобни ҳақиқий маслаҳат берадиган бошқа китоблардан ажратиш мумкин (масалан, уйланманг, хотинни отманг ёки болалар тарбиясига маблағ сарфланг) ва эссе деб номланган бошқа кўплаб адабий асарларга ўхшагандек. Агар биз Беконни бизга янги ёки тасдиқланадиган бирон бир нарсани айтаётгандек ўқиётганимиздан ёки у ўқиган ва диққат билан кузатган дунёси орқали инсон хатти-ҳаракатлари сирларига киргандек ўқишдан сақланишимиз керак бўлса, бу доимо бизнинг ҳаёлимизда бўлиши керак. Худди шу эсседа у покиза аёлларнинг иффати фазилатларига таяниб, кўпинча уларнинг мағрур ва менсимасликларини ёзади. Бу аёлда иффат ва итоаткорликнинг энг яхши ришталаридан биридир, агар у эрини доно деб билса, у ҳолда унга энг яхши ришталар

- иффат ва итоат ришталари билан боғланиб қолади, агар у эринин рашкчи эканлигини билса, бундай ришталар бўлмайди. Хотинлар ёшларнинг маъшуқалари ва ҳукмдорлари, қарияларнинг энага ҳамроҳларидир.

Бундай парчалар одатда ўзига тортадиган шарҳларнинг аксарияти шундан иборатки, улар Беконнинг ўта мулоҳазакорлиги, ёки унинг мизантропияси ёхуд судралиб юрувчи табиати, ёки хотинёқмас ғояси, ҳаттоки (ҳайратланарли даражада) унинг ақл-идрокининг кескинлигига ишора қилмоқда. Шунга қарамай, лорд Беконнинг аёл ҳаётини ёки аёлларнинг ҳаётни бекаси, ўртоғи ва энагага ажратиш учун эсселарини ўқиш ярамайди. Унинг покиза аёллар ҳақидаги сўзларига келсак, улар аниқлиги ва уларни текшириш даражасига қараб фойдали ёки фойдасиз бўлиши керакдир. Одам покликни қандай синовдан ўтказиши ва уни аёлнинг ўзига хос тутиши билан боғлиқлиги унинг ўзига боғлиқ. Бир марта биз турмуш қуриш ва битта ҳаёт кечириш ҳақида жуда қийин саволларни берамиз - улар *pestered* ёки ёлғиз, ёввойи ёки ҳаддан ташқари маданиятли, бўғилиб ёки зерикарли бўладими - биз бу эссе унинг ўқувчилари учун нима мақсадда ёзилганини тушунамиз. Бизни таклиф қиладиган ҳиссий ички макон ўрнига эсселар бир қатор тезкор интеллектуал ўтишлар ва китоблардан олинган ва максим деб номланган қанотли сўзлар тугунлар ва боғланишлар билан боғлашади – улар сентенциялар деб аталади. Бошқача айтايлик: “Тажрибалар”да Бекон наср ёзишга ёки битта максима ва унинг тескариси орасидаги соф оқлик жарлигини кесиб ўтадиган услуб яратишга уринади. Эсселар ўзларининг этимологик илдизларига кўра, тезис ва антитезисни, севги ва нафратни, никоҳ ва турмушни бирлаштиришга уринишлардир. Аммо аксарият ҳолларда Бекон турмуш қуриш, муҳаббат ва бошқа нарсалар ҳақида кўп гапиришга тайёр эмасга ўхшайди. Агар истисноларни эсласак, айнан улар жуда камлиги ва баъзи ҳолларда, Жонсон яна бир бор юқорида таъкидлаганидек, Бекон ҳазилга қарши тура олмайди, айниқса душманга нисбатан (букур Роберт граф

Солсберига шама қилинган гапда бўлгани каби): "Деформацияланган одамлар одатда табиат билан ҳамқадам бўлишади: чунки табиат уларга ёмонликни келтириб чиқарди, шунинг учун улар табиатан шундай ҳаракат қилишади" [8, с.191].

Ва шунга қарамай, "Тажрибалар"да, Беконнинг бошқа асарларида бўлгани каби, ҳаёлий зичлик ёки ҳис-туйғуларга кирадиган ҳиссий зичликда эмас, балки қарама-қарши баёнотлар геометриясида образли ҳаёт кийинган. "Дўстлик тўғрисида" эсседан шу маънода яна бир хатбошини кўриб чиқайлик:

Дўстликнинг асосий меваси - бу ҳар хил эҳтиросларни кўзғатадиган ва бағрикенг қалбнинг тўлиқлиги ва кенглигининг енгиллигидир, ва улар ҳар қандай эҳтиросларни чиндан ҳам кўзғатади ва юзага келтиради. Обструкция ва бўғилиш касалликлари организм учун энг хавфли эканлигини биламиз ва шу туфайли онгда бошқа ҳеч нарса йўқ: сиз жигарни очиш учун сарза каби дори-дармон, талоқни очиш учун пўлат, ўпкага олтингугурт гуллари, мияга кастореум дорисини олишингиз мумкин; аммо ҳеч қандай ретсепт қалб даричаларини асл дўстингиздай оча олмайди, чунки айнан шундай дўст ила сиз қайғу, қувонч, қўрқув, умид, гумон, маслаҳат ва унга зулм қилган қалбдаги барча нарсаларни шериклик қилишингиз мумкин. Бу ердаги алоқа линияси - бу маънавийликдир - бир ҳақиқат билан бошқаси ўртасида ҳаракат қилувчи - у механик, агар тиббий эритувчиларни талаб қиладиган анатомик восита сифатида яратилган танани ёки ҳеч бўлмаганда юракни орасидаги бўшлиқни кесиб ўтадигандек., унинг етишмовчилигини тўғрилаш учун механик, ҳаттоки, тиббий бўлмаган ҳал қилувчи талаб қиладиган анатомик восита сифатида ўйлаб топилган ва (аксинча) юракни руҳ, психология ва ҳиссиётларнинг тўқнашадиган жойи сифатида, ҳеч қандай дори билан очиб бўлмайдиган ҳодиса, бу фақат дўстлик ила оличилувчидир. Бу ҳолда эссе юрак ўртасида, қоннинг заиф ва жисмоний идиши сифатида, юрак эса кўзга кўринмас, жисмоний бўлмаган, аммо инкор этилмайдиган инсон

энергиясининг манбаи сифатида ўтади. Агар буларнинг барчаси бизга ибтидоийдек бўлиб туюлса, у ярим ҳақиқат ёки ёлғонларнинг алкимёсида йўқолганга ўхшайдигандек туюлса, биз ўзимизга Беконнинг онги қанчалик башоратли эканлигини эслатиб туришимиз айти мудаддаодир. Боз устида, биз унга нисбатан муаян даражадаги унинг кўзига кўринмас даражадаги бироз чегирма қилишимиз керак бўлади. Шеърийатни таъқиб қилишни танламасдан - ёки ҳатто, шеърийат фақат инсон тушунчасини сохталаштириш эмас деб ишонмасдан - у онг мавжуд ва йўқлик, оқ ва қора, бирлик ва хилма-хиллик, очиқ ва ёпиқ ўртасида ўрнатмоқчи бўлган имконсиз ва ишониб бўлмайдиган алоқаларга имитация қилади.

1625 йилдаги сўнгги нашрдан бошлаб 1612 йилдаги нашргача, сўнгга 1597 йилдаги биринчи версияларга қадар нашр этилган "Тажрибалар" нашрларига қайтсак, биз ҳамма жойда насрнинг у ёки бу кузатуви ўртасида сезиларли даражада такомиллаштирилганлигини топамиз. Масалан, 1597 ва 1612 йиллардаги "Куёвлар тўғрисида"ги эссе қуюдаги "Кўп ёмон ишлар ва ёмон ниятлар билан кўплаб яхши ишлар" деган сўзлар билан бошланади, аммо 1625 йилдаги нашрда кўп нарсалар, ҳолатлар ва ақллар тўғрисида аллитератив ҳодиса икки барабар кўпаяди, ва муаллиф томонидан қабул қилинган ягона таянч усули жуда ғайриоддий нарсага айланади:

Кўплаб ёмон ишлар ва лойиҳалар амалга оширилмоқда, хусусий судлар жамоат манфаатларини бузмоқда. Кўплаб яхши ишларни ёмон ақллар бажармоқда; Мен нафақат ифлос ақлларни, балки ишлашга умид боғлайдиган айёр ақлларни ҳам назарда тутаяпман.

Боб ўзига хос тарзда, тасаввур билан тугайди, чунки бу оддий куйдан ясалган мусиқий орган фугасидек туюлади. Сўзлар битта ўзгармас ва чалкаш зиддиятсимон тарзда ўтади: гўёки ёмон ақллар яхши ишлар қилиши мумкиндек. 1597 йилдаги "Таълим тўғрисида" деган эсседа битта тавсиялар тўплами (жуда машҳур) қуйидаги сўзлар билан бошланади: "Қарама-қаршилик ёки ишонмаслик учун эмас,

балки ўйлаш ва акс эттириш учун ўқинг!", аммо 1625 йилдаги нашрда биз дастлабки иккита инфинитив иккига бўлинганлигини кузатамиз; энди эса биз умуман бошқача жумлага йўл очилганлигини кузатамиз: Қарама-қарши ва рад этмаслик учун ўқинг; ишонмаслик ва одатдагидек қабул қилмаслик учун; суҳбат ёки нутқни ёки дискурсни топмаслик учун; аммо ўйлаб кўриш ва мулохаза қилиш учун.

Иккита ижобий ва иккита салбийни бошқарадиган битта императив гапнинг қисқача симметриясида ўн икки сўздан бошланадиган нарсани йигирма тўрт сўзга айланади: ҳали ҳам битта императив бу, аммо энди тўртта жуфт инфинитивга айланган, умуман олганда булар ассиметрик равишда тузилган, яъни учта салбий ва битта ижобийга қарши ... Афтидан, 1625 йилда Бекон ишлатган сўзлар схемаси, ўқувчи учун бу риторик тарзда туюлади. Унинг ўзи таъкидлаганидек, ранглар бўлиниш ва ўлчов мисолида, бирон бир нарсани бузиш уни кичикроқ қилиб кўрсатиши уни гўёки кичикроқ қилиб кўрсатади, ва бу, албатта, стилистик таҳлилга нисбатан тўғридир, аммо аслида ҳақиқатан ҳам "Тажрибалар" шаклини қандай ўзгартирганлигини тушунтиради бизга, ҳаттоки таниб бўлмайдиганлик даражасида, дафтарча ёзувларини ўқишдан эсселарнинг ўзларини ўқишга ўтишгандек. Бошқача қилиб айтганда, тугатилган ва адабий муртиариарда намойиш этиладиган (одамлар у ёки бу қанотли сўзни, ёки у ёки бошқа нарсани ўйлаб топган ва уни ўлик ёки илдизсиз қолдиргандек) оддий ўқишдан тугалланмайдиган ўқишга ўтиш, чунки муаллиф ёзганлари бу бўшлиқларни шу қадар тўлиқ кесиб ўтолмайдики, бу зиддиятли афоризмлар, максимлар ва бошқа вербал авторитетлар орасидаги изчил келишувчиликдек. 1625 йилда "Тажрибалар" аллақачон кенгайиб бораётган, ташқи томонга қараб ҳаракатланадиган коинотга ўхшаб кетадики, маконни мурасага келтиролмайдиган нарсада бирлаша оладиган даражада тўлдиради: бирлашишни ишташ имкони йук, лекин сўзлар ичкарига қараб оқишни давом этмоқда, яъни, баъзи ҳолларда наср оғир адабий ёки ҳатто, абсурд ҳолатга айланиши

мумкиндек. Шунини таъкидлаш керакки, 1597 йилдаги "Қироллик ва мулкларнинг ҳақиқий буюклиги тўғрисида"ги эссе матни ҳали мавжуд эмас, лекин ҳатто 1625 йилги версиянинг ўзи (1612 йилдагига нисбатан икки барабар кўп), агар сўзларнинг кўплиги бўлмаса-да, уларнинг тўлиқликлигини кўрсатади. У қуйидаги сўзлар билан бошланади:

“Ўзини жуда мағрур тутган ва бошқаларга нисбатан такаббурликни ўз зиммасига олиб нутқ сўзлайдиган афиналик Фемистоклнинг кузатиш, умуман бошқаларга нисбатан қўлланиладиган жиддий ва оқилона ҳам кузатув ҳам қоралаш деса бўлади. Байрамда қадимги мусиқа асбоби бўлмиш удни чалмоқчи бўлиб, у скрипка чалишни билмаслигини, аммо барибир кичик шаҳарни катта шаҳарга айлантириши мумкинлигини айтди”. Ушбу сўзлар (бироз метафорик бўлса ҳам) кўчмас мулк эгаларининг икки хил қобилиятини ифодалаши мумкинлигини билдиради. Агар маслаҳатчилар ва давлат арбоблари ўртасида ҳақиқий сўров ўтказилса, кичик давлатни буюк қила оладиган, аммо скрипкада чалишни билмайдиганлар топилиши мумкин (камдан-кам бўлса ҳам); бошқа томондан, скрипкада жуда ҳийла билан ўйнай оладиганлар жуда кўп, аммо барибир улар кичик давлатни буюк қилишдан йироқ, чунки уларнинг мўъжизакор қобилияти бошқа нарсда - катта ва обод мулкни хароб қилиш ва чиришга олиб келишликда.

Бу ерда ҳаммаси Плутархнинг айтган афоризмига боғлиқ: "У скрипкада чалолмасди, аммо барибир у кичик шаҳарчани буюк шаҳарга айлантириши мумкин эди". Ушбу жумла ниҳоятда аниқ ва ўз-ўзидан равшан, аммо, шунга қарамай, насрда у жумбоқ тушунарли хабарга айланади, гўё тилнинг сирли ўйини ёки унинг мистериясига ўхшаб. Скрипка чалиш ёки давлат иши даҳмазалари камон ипини жуда таранг тортмаслик – бу китобхонни чимчиловчи иборалар, лекин Бекон бу услубни секинлаштиради, чунки у ўз қалам тебратиш усулини ўзгарганини, яъни фикрни чалғитадиган бўлганлигини билдирмоқчи бўлади. Ишлатилган қофиялар - бу таназзулнинг белгиларидан бири (давлат / буюк, улкан /

мулк, йўл / таназзул), шунингдек, метафора ёрдамига, турли комбинацияларга эҳтиёж борлиги ҳақида синчковликни билдиради, буларнинг ҳаммаси кўпроқ ҳис қилиш учун эмас, балки эшитиш учундир. Яхшиямки, "Тажрибалар"нинг кейинги версияларида Бекон тез-тез иккиланмайди, лекин ҳаттоки, бундай ҳолат содир бўлса ҳам, бунини у оддий гап ва ҳикматли гапларни ажрата билмаслигидан ёки муҳокама услубини ажратишни билмаслигидан ифода дейиш мумкин. Шунингдек, ҳакам бўлиш услубини билмаслигидан ҳам. Иккинчиси, китобхонни муаммодан узоқлаштиришга уринадиган сохта, даъво қилинган ҳокимиятга ўхшаб кетади

(масалан, юқорида қайд этилган қандайдир давлат арбоблари қандай қилиб давлат тузиши ва, бошқалари эса, уни йўқ қилиши мумкинлигига ўхшаб). Бундан фарқли ўлароқ, масалан, "Маросимлар ва сажда қилиш тўғрисида"ги эсседа аллақачон «литература эксперти» - ақлни нозик ва нафис малака асосида қайта ишлаш асосида яратилган услуб мавжуд.

Маросимлардан бутунлай воз кечиш, умуман олганда, бошқаларни уларни қайта ишлатмасликка ўргатади ва шу билан ўз қадр-қимматини камситишни англатади (айниқса, уларни бегона ва расмий шахсларга нисбатан қўллаш мумкин эмас). аммо улар устида қолиш ва уларни ой остида кўтариш нафақат чарчатади, балки гапирувчига бўлган ишончни ва ишончни камайтиради. Ва, шубҳасиз, мақтовлар орасида самарали ва таъсирчан парчани этказиш усуллари бор, агар инсон бу ҳақда ўйлаш тафаккурига эга бўлса, албатта.

МУТАФАККИРНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ТАЪЛИМ ЧЎҚҚИЛАРИГА ЕТИШИШ

Беконнинг инсон ва олим сифатида шаклланиши, адибнинг сўзлар ва ходисаларни қандай қилиб бирлаштиришни ўргатиш эрта бошланган. Хартфордшир округининг Горҳамберидаги оилавий уйининг узун галереясида тўртта таниқли қитъадаги ҳайвонлар, дарахтлар, ўсимликлар ва гуллар тасвирланган витражли

ойналари бўлган баланд деразалар бор эди. Деразалар орасидаги деворлар ва ёғоч панеллар, энг таниқли Елизавета даври уйлари сингари, турли портретлар ва эҳтимол мифологик расмлар дунёнинг тўрт қитъасидаги континентал кўринишлар билан безатилган бўлиши керак эди. Горҳамберида яна бир нарса бор эди: ёғоч фризга бўялган ҳар бир панелнинг юқори қисмида лотинча қанотли сўзлар, битиклар бор эди – буларни Беконнинг отаси Сенека ва Цицерон асарларидан олган эди. Баъзида бойлик, қонун, шуҳратпарастлик, адолатсизлик, фойда, қашшоқлик ва бойлик ҳақида ёлғиз, баъзида жуфт бўлиб, ёзувлар ҳар доимгидек башоратли ва ихчам эди. Бир жойда “ *insana amicitia: illius effectus: istius nisbati, causa: at ea sola amicitia durat, cui virtus base est* ”, деб ёзилган эди. (Таржима: Севги – бу ақлдан озган дўстлик; эҳтирос - бу бирининг мотиви, иккинчисиники эса – ақл мотиви; лекин фақат шундай дўстлик давом этадики, агар унинг асоси фазилат бўлса”). Биз аллақачон ушбу ёзувларнинг қиймати, ҳақиқати бирламчи бўлмаганлигини юқорида кўрган эдик (унинг собиқ дўсти ва ғамхўри герцог Оксфорд тақдири мисолида).

Беконлар оиласи ўз галереяларида юрар экан, хонанинг ҳамма томонларидаги безаклар уларга ички хил ҳиссиёт – қийинчилик ва ҳақиқатни билдирар эди: нарсалар, расмлар ва сўзлар. Ажаб, расмларда ва деворларнинг юзаларидаги бўёқдан ташқари яна қандай модда бор эди – улар ўтмишдан ўрганилган ва ёғоч буюмларнинг ҳар бир қисмини безаб турган лотинча ибораларидан кўра кўпроқ алдамчи ва беҳуда бўлганми? Тил ва тасвирлар, уларнинг ҳар бири ўзига хос тарзда тушунарсиз ва жозибадор эди, аммо бутун дунё табиий тарихи намойиш этилиши мумкин бўлган ёруғлик билан сингдирилган деразалар ҳам бор эди. Ёғ билан бўялган портретлар, қуюқ ёғочга зарҳал ҳарфлар билан ёзилган сўзлар, витражли деразалар - кун ёруғида орқадан ёритилган табиат тасвирлари: Горамбери шаҳридаги панелли хона, ҳеч қандай тарзда, ўзгача тарзда, ақлнинг чалкашлиги ва ҳодисаларга ва тилга бўлган иштиёқининг Тюдор даври аллегорияси эди, яъни ушбулар ички дунё ҳақиқатларини

очиб беришга мажбур қилиш учун мавжуд эди. Бунда қандайдир ҳожат бор эди, ҳатто асабийлашиш ҳолати, бу хона қандайдир тушуниб бўлмайдиган ўзгача ҳаётга эга эди. Барчасини кўриб чиқиш учун деворларда битта бўш жой ҳам мавжуд эмас эди, ҳамма жой безалган, буларни кўриб чиқиш учун бир лаҳза ҳам бўшашмаслик керак эди, гарчандки уларни кузатиш учун хоналарда шунчаки оддий юриш эмас деган холда ҳам.

Дарҳақиқат, ҳар бир қадам ва ҳар бир лаҳза аҳамиятли бўлиши керак: ёзувлар табиат ва инсон тасвирлари билан солиштирилишни талаб қилар эди. Бу ёш Френсиснинг онги айнан қандай шаклланганлигини билдирармиди, буниси биз учун муҳим эмас, аммо узун панеллар ва деразалардан иборат бўлган ушбу галерея бўлажак мутафаккирнинг фикри қандай ривожланганлигининг рамзи бўлиб, ёруғлик фонида қадимги сўзларни ўқиганлиги ва шу туфайли, синовдан ўтказилиш йули экандир. Булар айнан унинг риторикаси, номлаш ва қалам тебратиш учун сўз шакллари ҳамда илм-фанга ҳам тегишли эди.

Ёруғлик, вақт ва макон сингари, коинотда шу қадар эгиладики, Эйнштейн биз учун башорат қилганидек, шунинг учун Беконнинг бу башорат рўёбга чиқиши учун нима қилганини, ёки у учун ёруғлик сергакми ёки инертми, ҳодисаларнинг ўлик ёки тирик моҳиятини сўрашнинг ўзи қийиндир энди. Бизнинг асримизда тасаввур қилиб бўлмайдиган тенгламалар чексизликни ва унинг чекиниши ва эгри чизиқли периметрларини шу қадар тушунарсиз қилиб қўйдики, Бекон нурни илоҳий ваҳий ёки кашфиёт воситаси сифатида қараши энди шубҳали бўлиб қолди. Аммо ҳозир ҳам, бизнинг ноаниқлик ҳолатимиз олдида, зулматни нур билан ажратиш, барибир, биз учун ҳақиқатнинг ёлғондан, донолик жоҳилиятдан, яхшилик ёмонликдан ғалаба қозонишини англатади. Тўрт аср илгари Бекон учун одамларнинг миясидаги нур соф билим сифатида дунёга келган (Худо уни ўша ерда жойлаштирган), лекин у, шунингдек, ғовакли ва кўрқув ва дангасаликка бўялган қудратли жисмоний модда ҳам эди. "Бизнинг тушунчамиз",-

деб тушунтиради Бекон "Янги Органон" асарида, - "қуруқ ёруғлик эмас; у бизнинг иродамиз ва ҳиссиётларимиз билан тўйинган. ... Биз кашф қилиш қийин бўлган нарсалардан юз ўгирамиз, чунки биз изланиш азобига дош беролмаймиз, хаёлни совутадиган нарсадан юз ўгирамиз, чунки бундай ҳолат умидларимизни торайтиради, табиатнинг чуқур сирларини тушунишдан, чунки бизда хурофот кўрқуви жуда узоқ нурдан. тажрибалар туфайли нима содир бўлади ва биз ўзимизни онгимизни майда ташвишлар билан банд қилишимизга имкон беришга ҳаддан ташқари мағрур ва мағрур бўлганимиз учун ... минг хил йўллар билан ... бизнинг онгимиз ранг-баранг сезги билан қопланган [2].

Сўзда тасвирлаб бериш ва ўз фикрларини шу тарзда ифода этиш, Бекон бир вақтнинг ўзида ҳам бизга энг яқин ва энг узоқда бўлгандек туюлади. Унинг экспериментал тадқиқотларга бўлган даъватлари, албатта, бизни ундан ажратиб турадиган асрлар давомида жавобини топди, аммо агар биз бу ерда келтирилган физиологик тушунтиришлар ҳақида бир лаҳза ўйлаб кўрсак, бутун тахмин Галенгача бўлган бемаъниликка айланиб кетади. Бундан келиб чиқадики, хаёл кашфиётнинг ишқаланиши билан совутилиши мумкин (бу ерда тажриба иши ақлнинг энергиясини аниқ чеклайди ва унга қарши туради), маърифат эса ҳислар тўлқини орқали бошга кириб чиқади ва бу жараёнда унга тўйинган бўлади. Бекон бу ерда фақат мажозий маънода ёзади, деб баҳслашиш мумкин эмас, бу фикр нотўғри. "Илмларнинг буюк тикланиши"деб номланган тўртинчи китобида Бекон нурни илмий жиҳатдан ўрганилмаганлиги ва у жуда тез физика фанидан четлатилганидан шикоят қилади. У сохта келиб чиқишни ўрганилмаган физик хусусиятларига боғлашдан келиб чиқадиغان чалкаш назарияларни рад этади, ва олимларни "барча аниқ ва тушунарли жисмлар учун умумий бўлган" нарсани текширишга таклиф қилади. бошқача қилиб айтганда, ёруғлик шаклига даъват этади. Нарсаларда қандай катта фарқ борлигини кўринг. ... қуёш билан чириган дарахт ёки ҳатто чириган балиқ тарозилари орасидаги

фарққа эътибор беринг» [12, 403-4].

Шунингдек, олимлар "нима учун баъзи нарсалар қизиб кетганда ёруғлик чиқаради, бошқаларида эса бундай ҳолат бўлмайди" деб сўрашлари керак. Денгиздаги иссиқ тунда нима эшаклардаги сувни ялтиратади, нега камалак қўнғизлари ва ўт пашшалари ёруғлик чиқаради ва нега баъзи ҳайвонларнинг кўзлари зулматда ёнади? Бу саволлар жуда қизиқ, аммо улар Уйғониш даврига хос бўлган ва ҳатто, ундан олдинроқ бўлган; нурни одамлар ёки ҳайвонлар бўлсин, суюқ ёки қаттиқ, тирик ёки чириган барча жонзотлар чиқариши шартидан бошланади. Ҳар бир моддий тузилишдаги ёруғлик омили аниқланиши керак, ва (ҳозир сўрашимиз мумкинлиги мавжуддек), у кўринадиган нурланишни ёки қуёшдан, олов нуридан ёки лампочкадан электромагнит нурланишни олганда унинг акс этувчи хусусиятлари қандай деб. Бекон билим нури ҳақида ёзганида, у инсоннинг миясида жойлашган инсон танасининг хусусиятини тавсифлайди, қайсики, инсон органларининг жисмоний фаолияти билан белгиланади (буларнинг устида ҳиссий руҳ ҳукмронлик қилади, у ўзи ақл-идрок руҳининг агенти бўлиб, Оллоҳ томонидан инсонга илҳом берилган).

Хўш, бу нурнинг илмий номи ёки ҳеч бўлмаганда илм-фан нурга ўхшаш нарсани қандай номлаши мумкинлигининг намоишиими? Биз аниқ бир қарорга келишимиздан олдин, шуни таъкидлаш жоизки, Беконнинг қуруқ ёруғлик ҳақидаги ғояси ҳеч қандай кузатув ёки ўлчовларга (ўлик балиқнинг тарозисига қарашдан ташқари) асосланган эмас, балки қадимий ёзувларнинг яна бир бўлагига асослангандир, бу сафар гап Суқротдан олдинги файласуф Гераклитнинг апофегмаси ҳақида кетяпти, у бундан беш юз йил олдин яшаган файласуф Гераклит айтди: қуруқ нур – бу энг яхши руҳ тимсолидир.

Бу шуни англатадики, интеллектуал қобилиятлар фаол бўлганда улар ҳўлланмайди ёки қўшимчалар билан тиқилиб қолмайди. Бу биз учун қимматли ёки чалғитувчи бўлиши мумкин (айниқса илм-фан учун биринчи тамойил сифатида), аммо бундай таъриф Бекон томонидан ёлғиз

қолдиrolмаганлиги ҳақида гап эди. У "Буюк фанларни қайта тиклаш"деб номланган асарида "Буюк Гераклит: *Lumen siccum optima anima*" - "қуруқ нур – энг ақлли қалб", - деб ёзган, ва "Дўстлик тўғрисида"ги эсседа Бекон дўстининг маслаҳати учун "ёруғликнинг ҳеч қачон энг яхшиси бўлмайди" қуруқ жумбоғидан юқори мақтов топмаган, чунки "ўзгаларнинг маслаҳати сифатида олган нур ўз ҳукмларидан кўра анча қуруқроқ ва тозадир", дейди у. Беконнинг сўзларига кўра, бу баёнот чуқур, тушунарсиз ва сирли манбадан келиб чиққан, қуруқ ёруғликнинг тўлиқ тескариси ва бу, агар бошқа ҳеч нарса бўлмаса, бизда шубҳа туғдирмаслиги керак. Тушунишнинг соф нури қоронғу фикр қудуғидан пайдо бўлганга ўхшайди. Биз буни алданиш деб ҳисобламаслигимиз керак. Гераклитнинг яширилган режасидан Бекон ўз илмини кучли ва муқаддас қилиш учун фойданилганини билдиради бу. Шунинг тан олишимиз керакки, бунга риторика ҳам, илмий фаолият ҳам киради, нарсаларни тасаввур қилиш мумкин бўлмаган (ёки яширин) нарсаларни реал нарсаларни тасвирлаш каби. Беконни бу фарқлар кўп йиллар давомида қийнаб келган, аммо у назарий жиҳатдан уларни баҳам кўрган бўлса-да, риторика ва илм-фан Беконнинг ёзувларида доимо чамбарчас бирлашиб келган.

У "Янги Органон" да мавжуд бўлмаган нарсалар учун ҳам, ҳақиқий нарсалар учун ҳам номлар борлигини ва баъзи нарсалар ҳали аниқланмаганлиги сабабли номсиз эканлигини Беконнинг ўзи таъкидлайди. Аммо ҳаёлнинг баъзи ҳақиқий бўлмаган ихтиролари "худди улар реал каби бўлганидек муомала қилинади ва шундай деб номланади. Баъзи исмлар ҳақиқий нарсаларга ишора қилади, аммо номланиши чалкаш. Сифатларнинг айрим таърифлари ҳар доим ҳам реал объектларга хос бўлмаган жиҳатларга асосланади. Биринчи турга мисол сифатида Фортуна (тақдир), Биринчи юритқич, Планетар орбиталар, Олов элементи ва шунга ўхшаш маъносиз ёки ёлғон назарияларга асосланган ҳаёлларни келтириш мумкин. "Ҳақиқий бўлмаган нарсаларнинг сўнгги, риторик номларини осонгина нарига

суриш мумкин, дейди у, агар биз баҳс-мунозарада етарлича қатъий бўлсак. Аммо, ҳақиқий нарсаларни номлашда хатоларни тузатиш анча қийин. Масалан, «хумидум», лотинча сўз, "ҳўл" деган маънони англатади, бу турли хил ҳаракатлар учун ноаниқ белгидан нарса номи холос; бу, биринчи навбатда, бошқа танани осонгина ўраб оладиган нарсаларга тегишли; иккинчидан, қатъий шакли ёки кетма-кетлиги бўлмаган нарсага тегишли; учинчидан, ҳар қандай йўналишдан босим ўтказадиган нарса; тўртинчидан, осонгина бўлинадиган ва осонгина тарқаладиган нарсага нисбатан; бешинчидан, узлуксиз моддани осонгина бирлаштирадиган ва ҳосил қиладиган нарса; олтинчидан, осонгина оқадиган ва осонликча ҳаракатга келтириладиган нарсага тегишли; еттинчидан, бошқа жисмларга осонгина қўшилиб, уларни намлайдиган нарса нисбатан; саккизинчидан, осонгина суюқланадиган ва осон эрийдиган нарсага айтилади [2, 26-б.].

Ушбу хусусиятларнинг ҳар бирига алоҳида ном берилганида, бемаъни таърифларни йўқ қилиш мумкин (бунинг натижасида, масалан, аланга номланиши, шиша ва майда чанг сингари ҳам). Илмий ном бериш билан боғлиқ нарсаларга чек қўйсак ҳам бўлади, аммо биз уларга ҳамроҳ бўлган риторик номланишни унутмаслигимиз керак. Буларнинг барчаси нафақат “хумидум” сўзини, балки ундаги маъноларнинг ёзилмаган суюқлигини ҳам билдиради. Бекон “хумидум” сўзини маъносини чақишга уринади, лекин у буларнинг ҳаммасида яна битта мослик яратиш ниятида тўхтата олмайди, ҳар бир модданинг ички эркинлиги, ёпишиш, оқим, босимга қаршилиқ кўрсатиш, шаклини ўзгартириш, реакция, эритиш, бирлашиш қобилиятлари билан ўлчанадиган яна бир изчилликни яратиш маъносида. Бу, албатта, ёмон илмдир, лекин у Беконнинг сўзлари ҳақиқий бўлмаган (ёки ҳеч бўлмаганда ошкор қилинмаган) тоифаларни яратишда қанчалик тўхтатиб бўлмаслигини кўрсатади, ҳатто, у уларни қатъиян рад этишга уринган бўлган холда ҳам. Нима бўлишидан қатъий назар, Бекон бу (гўёки) турли хил элементларни уларнинг ички

қаршилигини таққослайдиган риторик шаклга бирлаштиради.

Бу қуруқ ёруғлик ва унинг инсон онгидаги ўрни ҳақидаги апофтегмани тушунишнинг калитидир. Юқорида келтирилган "Янги Органон" дан олинган парчада (30-б.), Бекон бизга инсон тушунчаси ирода ва ҳиссиётлар билан тўлдирилган нур эканлигини айтади. Биз меҳнатсеварликни ёқтирмаслигимиз сабабли, "изланишлар қийинчиликларидан" қочамиз, катта амбициялар туфайли биз илмнинг тор уфқларидан узоқлашамиз ва кўрқоқ ва хурофотли эканлигимиз сабабли "табиатнинг чуқур сирларидан" ҳам қочамиз. Умуман олганда, биз "тажрибалардан келиб чиқадиган нур" дан яширамиз ўзимизни. Буни ҳиссий жиҳатдан бузилган интеллектуал фаолиятнинг илмий тавсифи деб аташ қийин, аммо унинг риторик шакли анча кўзга ташланиб туради. Унда сабрсизлик, мағрурлик, кўрқув, билим, оғриқ ва меҳнатсеварликка интилиш, шунингдек, биз юз ўгирадиган нур – қисқаси, Ибтидо китобидаги гуноҳ ва уят тарихининг барча элементлари тасвирлангандек. Бу сафар ёзилмаган сўзлар - Жаннат боғидаги одамларнинг қулашини билдиради; Аммо ўтмиш Беконнинг келажаги билан бир қаторда ҳозирги замоннинг бир қисмидир, чунки Одам Ато жаннатда кўрган тоза нур ҳам янги фаннинг мақсади ҳисобланади.

Бу осон тушунча эмас, ва уни тушуниш учун Беконнинг риторика назарияси ҳақида бир-икки нарсани ўрганишимиз керак. Бунда онгни, бир томондан, меҳр-муҳаббатнинг мувозанати, бошқа томондан, ўзаги, тасаввур кучи билан тасаввур қилиш мумкин. Руҳий саломатлик тарози мувозанатда бўлганида эришилади, аммо тарозилар ўртасида туб фарқ бор, чунки ҳаяжон фақат ҳозирги кунни кўради; ақл эса келажак ва вақт йиғиндисини кузатади. Ва, шунинг учун, айни пайт хаёлни кўпроқ тўлдиради, ақл, одатда, шу туфайли, мағлуб бўлади; аммо шундан кейин сўзлаш ва ишонтириш кучи [яъни, риторика] келажакдаги ва олисдаги нарсалар мавжуд бўлиб туюлади, кейин тасаввур устун бўлганида, ақл

устун бўлади [13, 18.4].

Риторика келажакни ҳали ҳаттоки ҳаёлга ҳам келтирилмаган ва "тасаввурга эга" кўринишга келтиради: у фақат келажакни (ва вақт йиғиндисини) олдиндан кўра оладиган ақл етишмаслигини тузатади ва ҳозирги пайтда ҳаракатсиз бўлган аффекцияларни тўғрилайди. Бекон қуруқ нур ва обрўсизланган, билим излаб, ундан кўрққадиган одам ҳақида ёзганда, унинг риторикаси - бу эришиш қийин бўлган йўлга ўхшайди. У Одам Атонинг онгидаги фикрнинг поклигини тасаввур қилади. (Бу поклик қай даражага етганлиги, шунингдек, Борлиқ асосидаги "Ҳақиқат тўғрисида" эссенинг мавзуси). Бу ерда келажак шунчаки исм, уни таърифлаб бўлмайдиган нарсаси, аммо у олимлар таърифлаши ва ўлчаши керак бўлган нарсалардан кам эмас. Дарҳақиқат, Беконнинг сирт томонидан билдирилган адабий тушунчалари, фан ҳали ҳал қила олмайдиган нарсаларнинг прототипидир. У фақат ярми идрок этадиган, унга интуитив равишда муносабатда бўладиган нарсани ўлчовлар, кузатишлар ва жадваллар фанидан бошланишидан олдин ҳам риторик контурларда кўриш мумкин. Шу маънода, риторик троплар илмий фаразга жуда яқин, бу маънода кўпинча Беконни назарий қобилиятларни камситишда айблайдилар. Беконнинг ўзи 1603 йилда айтганидек, "биз ҳозирда эгаллаган билимимиз одамга орзу қиладиган нарсани ҳам ўргатмайди". Риторик восита, пролептик номлаш айнан шу камчилиكنи бартараф этиши керак эди.

"Тажрибалар"да, одатда илмий деб ҳисобланмайдиган мавзуларда ҳам сўзларнинг ҳодисаларни тахмин қилишига далиллар мавжуд. "Бойлик тўғрисида"ги эсседа нарсаларнинг ўзи амалий аҳамиятга эга эмас: катта бойликнинг тақсимланишидан ташқари ҳақиқий фойдаси йўқ; қолганлари шунчаки қуруқ кеккайиш. Сулаймон пайғамбар шундай дейди: қаерда кўп нарсаси бўлса, уларни ишлатадиганлар сони ҳам кўп бўлади; бойлик эгаси, уларнинг кўзлари кўрмаганидан ташқари, нимани кўради? Сиз олтин қутиларни олишингиз, ёки уларга қарашингиз ёки тангаларни сумкаларда санашингиз, ёки тарозида

тортишингиз, ёки сейфларга ёки столларга қўйишингиз, хонанинг юқорисида ёки бир томонидан иккинчи томонига қўчиришингиз мумкин, аммо моддий нарсалар сифатида улардан фойда озроқ... Уларнинг бошқа амалий фойдаланишлари шунчалик камки, эссенинг аксарият қисми бойлик орттириш, қўпайтириш ва қабул қилишнинг яхши ва ёмон усулларига бағишланган. Бу бойлик билан муомилаларга, ўзаро пул ўтказадиган одамларнинг фаолиятига ва буни амалга оширишнинг энг самарали усулларига тегишли.

Ерни обод қилиш - бу бойлик ортиришнинг энг табиий усули, чунки бу буюк она-ернинг марҳамати; лекин бу жараён аста-секинлик билан амалга ошади. Ва шунга қарамай, жуда бой одамлар қишлоқ хўжалиги билан шуғулланадиган жойда, бу уларнинг бойлигини жуда қўпайтиради. Мен Англияда бир зодагонни билар эдим, у менинг давримдаги ҳар қандай одамнинг энг катта текширувларини ўтказган: тажрибали чўпон, буюк қўй боқувчи, буюк ёғочсоз, буюк қўмир қазувчи, зўр маккажўхори терувчи, буюк этакчи, шунингдек, металл ва бошқа шунга ўхшаш қўплаб қишлоқ хўжалиги объектлари бўйича мутахассис... ва у учун она-ер доимий бутун даромад денгизи бўлиб туюларди.

Ҳақиқий нарсалар бу ерда бир четга сурилган. Ер ва унда ишлайдиган инсон - табиий иттифоқчи, бироқ ер бемаъни тарзда денгизга айлангандек тасвирланган, даромадни (импортни) берадиган, ўзи даромад келтирадиган эмас. Бундай бойликни қўлга киритишга ёрдам берадиган қўл эпчиллиги қўйидаги жумла билан ифодаланади - "бойлар қишлоқ хўжалиги ишларига аралашади", чунки бу ёнбошланиш синдириш ишлари ва ўсимликларни ўстиришга ҳеч қандай алоқаси йўқ, лекин бухгалтерия китобларини қўриб чиқиш учун вақт топиш билан боғлиқ. инвестицияларни диверсификация қилиш ва шу туфайли ер бойликларини қайтаришдан озгина олдинроқда бўлиш. Бу зодагон ёғоч, металл ёки жунга ишлов бермайди, қазиб олмайди, эритмайди ва сотмайди. Номоддий аудит, режалаштириш ва мулкни бошқариш ҳақида сўз

юритилмоқда бу ерда. Бекон ўз эсселарида бошқа жойларда бўлгани каби бу ерда ҳам бойлик бу хазинада тўпланган пуллар ёки омборларда сақланадиган маккажўхори эмас, балки одамлар ўртасидаги муносабатларнинг стандартлашувини кўради. Ҳатто, Якобин даври Англиясида жуда аниқ бўлган хизмат ва меҳнат тили жаргон, иборалар, муносабатларга йўл очиб бермоқда: ... битимлардан олинган фойда... табиатан шубҳали, инсонлар, бошқаларнинг эҳтиёжларига таяниб, ўзларини манфаатларини кўзлаб, энг яхши ёрдамчи бўладиган бошқаларни ва шунга ўхшаш амалиётларни моҳирлик билан четлатадилар, шу учун ҳам бундай тажриба шубҳали ва маъносиздир. Битимларни тўхтатиш ҳақида гап кетганда, қачонки биров ўзига ушлаб туришни эмас, балки қайта сотишни чўтласа, бу одатда сотувчи учун ҳам, харидор учун ҳам икки барабар қимматга тушади.

Майдалаш, кутиб туриш, ушлаб туриш, кейинга суриб қўйиш, тортиш – бу феъллар бизга уларнинг жисмоний моҳиятини эслатади, аммо шу билан бирга тижорат ва кескин бозор муносабатлари тилига кириб боради. Бундай луғат бизни тезда реалликдан кўзга кўринмас ҳолатга ўтказди. Яхши оператор мулк ҳуқуқи учун сотиб олмайди, мижозлари ёки рақиблари билан бевосита муомала қилмайди, пул ёки товарларнинг ўзига тегмайди. Бу ерда бошқалардан олдин пайқаладиган нарса - бу вақтдир – ўзимизнинг шахсий вақтимиз – барча бойликлар, металллар ва ҳоказолар банк ҳисоботлари ва валюта курсларига айланиб қоладиган пайт.

Бекон ҳар доим ҳам пул изохи масаласида узоқни кўра олмайди. Ўзининг “Судхўрлик ҳақида”ги эсседа у ҳали ҳам Ўрта асрлардаги бойлик концепциясини доимий товар сифатида, ўйинчилар (қирол, ҳукумат, савдогарлар ва молиячилар) ўртасида тақсимланадиган олдиндан белгиланган миқдор сифатида қабул қилади. Худди шу ҳолатни “Бойлик тўғрисида”ги эсседа учратиш мумкин, унда муаллиф аниқ айтадики, капитални ҳаракатга келтириш ва ушлаб туриш орқали бозор қийматини бошқариш мумкин, капитални сақлаб туриш ёки бошқа жойга кўчириш орқали:

"одамнинг акциялари шу даражага етганида, у бозорларни гуллаб-яшнашини ва, натижада, фақатгина ўта бойларга мансуб бўлмиш битимларни амалга оширишини кутиш мумкин. Бу ҳолат саноқли бойваччаларга таалуқлидир". Умуман олганда, ушбу эссе рационал ёки муносабатларнинг ижтимоий фанига қаратилган, ҳатто (бошида ҳам, охирида ҳам) илгаригидай очкўзлик, мерос ёлвориш бўйича мумтоз маслаҳатлар ва хайрия ҳақидаги художўй ёзувлар билан танилган нарсалар ҳақида ёзилган бўлса ҳам. Бекон эссе бойликни «импедимента» сўзи билан, тўсиқ ёки багаж каби бойлик, бошлаши бежиз эмас, чунки унинг ўз фикрлари ва тахминлари ҳам унинг асил моҳиятни тушунмаслигидан, ожизлигидан далолат. У тушунолмаган нарсаси, аксарият замондошлари сингари, қандай қилиб сотиб олишга тегмасдан, шунчаки сотиб олиш ёки сотиб юбориш билан хатарларни бўлишиш ёки битимларни икки баравар кўпайтириш (одамни бойиш сири сифатида) қандай қилиб одамларни бири бири билан боғлаши мумкинлиги. У рўйхатдан ўтмаган, масъулияти чекланган банкларнинг пайдо бўлишидан бир неча олдинроқ яшаган, шунинг учун бу ҳолат Беконга нисбатан ажабланарли эмас. Аммо унинг инглиз зодагонининг ишбилармонлик руҳи, ушбу ибтидоий фонд бозорларидаги тезлаштирилган фойда ва пулни тақсимлаш ва тарқатишдан келиб чиқадиган кўпайиш, буларнинг барчаси Бекон олдиндан бу нарсаларини башорат орқали ёзаётганлигини, иқтисодий фаолият тўғрисидаги фанга тегишли ҳанузгача нотаниш сўзларни топаётганини кўрсатмоқда.

ҚИРОЛИЧА ВА ОЛИЙ ҲОКИМИЯТ ДОИРАСИГА КИРИШ ИЗЗАТ-НАФСИ

Уйғониш даври қиролларининг энг ашаддий ва шафқатсиз қироличаси бўлмиш Елизавета ҳеч қачон Френсис Бекондан, ёш ёки ўрта ёшдаги, лаганбардор ёки содиқ танқидчи, ҳуқуқшунос ёки фаннинг пайғамбари бўлмасин, фойдаланмаган бўлар эди деб тахмин қилишимиз мумкин.

Аммо у қиролича пулини сарфлашга журъат этди (хайвонот боғи, лаборатория ва табиий тарих музейини ташкил этиш режаларида) ва 1593 йилда парламент аъзоси сифатида жуда кўп эрта чиқишлар қила бошлади. Қиролича солиқларнинг кўтарилишига қарши Беконнинг норозиликларини ҳеч қачон унутмади ва унинг барча саъй-ҳаракатлари ва ҳомийси Эссекс графининг саъй-ҳаракатларига қарамай, Бекон Елизаветага яқин бўлган даврага кира олмади. Тарихга назар ташлаб айтишимиз мумкинки, қироличанинг Бекон ҳақидаги баъзи ҳукмлари шафқатсиз ва ҳаттоки кулгили туюлади: бир марта қиролича Беконга нисбатан унинг қонун масалаларини ечишда иккинчи даражали мутахассис эканлигини айтди, ваҳоланки бу фикр нотўғри эди. Аммо бошқа бир вазиятда қиролича уни мақтаган ҳам эди (бундай хулоса, албатта, Беконга ёқарди). Бекон қиролича учун йўл кўрсатувчи доимий ёниб турган шамдек эди. Бу шунчаки кераксиз бўлса ҳам, қиролича томонидан у ҳақида билдирилган ўтқир ва ўзини ҳаммадан ақлли фаҳмлаш шахсий фикри эди.

Бекон бутун ҳаёти давомида доимий равишда ижод қилган ва ҳамиша бедор бўлиб, монарх зулматини ёритишни ва шундай вақт ўтишини кутган. Аммо у, баъзида, бир мунча вақт “ўчиб кетишга” ҳам мойил эди, агар у ўзи мўлжаллаган ютуққа эриша олмаса.

Ҳақиқат шуки, Беконда шунчаки кўнгли қолган ҳолатлар анчагина эди, лекин у даҳо эди, ва буни ўзи билар эди; унинг қарорсизлигининг баъзи жиҳатлари эса унинг иродасининг заифлигини кўрсатарди, холос. Камида икки маротаба у ижтимоий ҳаётдан воз кечишга ва фалсафани ўрганиш учун уйга қайтишга журъат этди, аммо барибир у фаол ёки тафаккурли ҳаётнинг муҳим қароридан қочиб, асосий имкониятни қўлга киритиш учун ўз имкониятини кутди. 1607 йилда у хоҳлаган нарсасига эришди (у бош солиситор-прокурор - бўлди) ва шундан сўнг у катта ҳаракатларни амалга оширди, ниҳоят парламент уни давлат хизматидан четлаштирилгунча.

Эҳтимол, Беконни ўзининг буюклигининг нотўғрилигида айблаш адолатсизлик бўлиши мумкин, аммо

буни унинг "Тажрибалар"дек буюк асари билан боғлиқ ҳолда тақлиф қилиш янада адолатсиз бўлар эди. "Тажрибалар"да, ўзи ёзган бошқа бирон бир асарида бўлмаганидек, Беконда ажралмас бир нарса қилиш, ўйланган фикрларни яқунлаш, уларни такомиллаштириш истаги кучли. Ва Бекон бу ерда хоҳлаган мақсадига эришди. Инсон ҳаётнинг мукаммаллиги ёки ижоднинг мукаммаллиги орасидан бирини танлаши керак, дейишганда ҳақ бўламиз, лекин Бекон деярли иккаласини ҳам тўғри тушуна олмади десак ҳам, ҳақ бўламиз. У буюк мартабасининг охирини бузди ва ўзининг асосий фалсафий, тарихий ёки илмий режасини бажара олмади. Гарчи у ёзган ва авлодларга қолдирган нарса – бу даҳо инсон, файласуф, ёзувчи, биринчи даражадаги давлат арбобининг ёрқин асарларидир. Ва, шунга қарамай, унинг ажойиб истеъдоди ва улкан меҳнатсеварлигига қарамай, у бошлаган кўп нарсаларни кейинчалик бошқалар бажаришига керак бўлди.

Фақат "Тажрибалар"да Беконнинг фалсафий даҳоси барқарорлиги аниқланди. У бошқа ишланишлари каби "Тажрибалар"ни "рекреациялар" деб атади, гўё уларнинг аҳамиятини пасайтириб юборгандай, лекин у айтганларини айтди: бу маъноли сўзлар ва синтаксис орқали инсон моҳиятини ва ақлини бирлаштирадиган нарсаларни ўзгартириш ёки қайта тиклашга уринишлар эди. Математикага оид жуда кам амалий тажрибага эга бўлган Бекон сингари инсон учун унинг даҳоси ҳақиқатан ҳам ўзини сўзлар билан, ташқи тана ҳаракатларини ақлнинг ички мотивларига ўқиш ёки ўзгартириш орқали намоён қилиши мумкин эди. Касал эркак ёки аёл билан учрашганда, уни бўғимлари ёки умуртқа поғонаси билан боғлиқ нарса қизиқтирмайди, балки инсоннинг ташқи ва ички моҳиятини боғлашга ҳаракат қиладиган тил қизиқтиради уни.

Шубҳасиз, тана ва онг ўртасида келишув мавжуд бўлиб, табиат бирида янглишса, бошқасида ҳам янглишиш хавфи бор, лотинча қанотли иборада айтилганидек: *Ubi peccat in uno, periclitatur in altero*. Аммо инсон танаси тузилишига боғлиқ бўлмаган руҳи тўғрисида танлов қилиш ҳуқуқига эга

экан, демак, донишмандлар айтганидек, баъзан табиий мойиллик юлдузлари интизом ва эзгулик қуёши билан тутилиб қолишади [2, б.451]. Бекон танаси ва онги ўртасида қандай келишув ёки бирлик мавжуд бўлишидан қатъий назар, ушбу парча уни шунчалик аниқ тасвирламаган. Аксинча, уларни бирлаштирадиган нарса – бу сўз бойлиги ва шакллантириш симметрияси: корхонага нисбатан алданиш, сайловга қарши зарурат, одам табиатга қарши, лотин тилидаги ибора ва унинг таржимаси ва бошқалар.

Гап шунчаки онг ёки танада эмас, балки ёзувчининг мунтазам бўлишга, мукаммал ташқи кўриниш яратишга интилишида. Бу, балким, чиройли шакл эмасдир, лекин ундаги асосий нарса бу деформациянинг йўқлиги. Бекон симметрияга деярли сўнгги қаторгача амал қилади, аммо кейинчалик у биров хушбичим бўлган нарса, ўзи айтганидек, безакли ва мустаҳкам бўлиб қолади: "табиий мойиллик юлдузлари баъзан интизом ва фазилат қуёши билан яширинган бўлади". Ушбу ўхшашликда ҳаёт ҳам, ақл ҳам йўқ, фақат мувофиқлик фетиш (баъзи кишилар кўр-кўрона ишонадиган, муқаддас деб биладиган нарса) мавжуд, холос. Бекон шунчаки ёзув шаклига жуда катта эътибор беради. Унинг маъносини метафора деб айтиш, аҳамиятсиздир. Юлдузлар тақдирнинг двигателлари бўладими ёки қуёш ички ёруғликнинг манбаи бўладими, бу боғланиш шунчаки парчани тўғри кўриниш учун ишлатилган. Ушбу эссенинг мавзуси чиркин танага ўхшаса ҳам ва онг унга қандай муносабатда бўлишидан қатъий назар, бу Беконнинг ёзуви ўзи нотўғри ва мувозанатсизликка ҳеч қандай ён босмайди. Сўзлар мажозий маънога эга бўлиб, моҳиятига ёки маънонинг яхлитлигига эмас, балки кўпроқ семантик маънога айланиши мумкин.

Биз турли хил манбалардан, шу жумладан, "Соғлиқни сақлаш тўғрисида" эсседан биламизки, Бекон ўзининг танаси ва унинг тартибга солиниши билан жуда қизиққан. У ҳар бир ой тутилишида ҳушидан кетарди, соғлиғи тушдан кейин соат тўртларда энг заиф эканлигига ишонарди ва ҳар хил ичимликлар, мойлар ва парҳезлар билан тажриба ўтказарди.

Бекон суюқлик идишини ёпадиган ва ферментация қиладиган танани ёпишдан, тўхташдан кўрқарди. Шундай қилиб, у ҳар доим ўз танасини тозалагандан кейин яна тозалар эди ва ўзини қанчалик заиф ҳис қилганига ҳайрон бўларди. Ҳар қандай Елизавета даври шифокори унга буларнинг ҳаммасини оддий равишда буюриши мумкин эди. Унинг ғалати ва атрофидаги жисмоний тузилмаларнинг ички қисмлари ҳақида қанчалик кам маълумотга эга бўлганлиги сабабли, ғалатиси шундаки, у "Тажрибалар"ни (лотин таржимасида) «интериора рерум» - нарсаларнинг ички қисми - сифатида тасвирлашни танлади. Одатда, у ичидаги нарсалар ёки бошқа нарсаларни кўриб чиқиш ҳақида гапирганда, у умидсизлик билдирар эди. Ёрдам берилмаган ҳис-туйғулар шу қадар кучсиз ва бефарқ эдики, одамлар деярли кўр ва кар бўлиб қолишгандек туюларди унга. У қачонким биз кўришни тўхтатганимизда, ўйлашни тўхтатишимизни пайқади. Бизнинг кўзларимиз моддий танадаги кўринмас жараёнларни кўра олмайди ва, шу сабабли, содир бўлаётган шаклдаги янада нозик ўзгаришларни биз пайқамаймиз. Овқатланиш канали, сийдик чиқариш йўллари, томирлар, майда томирлар – мана шуларни Бекон кўришни хоҳлайди, нафақат таначалар, суяк илиги ва нуклеин кислоталарни. Шунга қарамай, агар у буларни микроскоп йўқлиги сабабли кўра олмаса, у ўзининг "Тажрибалари"да қандай ички нарсалар ҳақида ўйлаши мумкин, ниқоблар, урф-одатлар, ҳасад, ўлим ёки муҳаббат орқасида яна нималар яширинган?

Бу савол жуда қийин туюлади, чунки улар Бекон онгида яратилмаган бирон бир ички маконга ёки маънога эга бўлолмайдилар ва бизга таклиф қилинган сўз бойлиги - бўшлиқлар, ички қисмлар - тана тили, икки ёки уч ўлчовли майдонлар атрофида тасвирланган периметрдир. "Тажрибалар"да китоблар танага овқат ҳазм қилиш тизими орқали кириб боради, кўз олами орқали ҳасад пайдо бўлади, суд орқали суд жараёнлари бошланади, амбициялар ошқозонни кемиради, савдогарлар - жигар учун веноз қон, нутқ эса онгга бош орқали киради. Ҳамма жойда сўзлар ва исмлар танадан кириб боради ёки проексияланади. Ички

қисм, интериора рерум, суяклар, гўшт ва ёпишқоқ суюқликлар ўртасида жойлашган тил бўшлиқлари. Вужудни очиш, ёпиш ёки ҳатто овқатланишнинг жисмоний хусусияти Беконни нафратлантиради, аммо бу ҳақиқий маънони тушунишга йўлдир:

Буюк македониялик Филипп ўз хотинининг қорнини муҳр билан муҳрлаганини тушида кўрди ва шу билан уни хотини бепушт бўлишини башорат қилди; Аммо башоратчи Аристандер унга, аксинча, унинг хотини ҳомиладор бўлганлигини айтди, чунки бўш идишлар ҳеч муҳрланмаган. Унинг бачадони тўла эди, лекин талқин қилиш ва ифода этиш учун маънолардан ортиқ бола йўқ эди. Бу Юпитернинг донолик маъбудаси Метида билан турмуш қурганлиги ҳақидаги афсонада Бекон учун янада равшанроқ бўлади, шу билан қадимги мутафаккирлар подшоҳларни маслаҳатчилар билан узвий алоқасини, шунингдек, уларнинг маслаҳатидан оқилона фойдаланишларини тасвирлаган, дейди мутафаккир [8, б.120].

... Айтишларича, Юпитер Метида (донолик маъбудаси) га уйланганидан кейин Метида ҳомиладор бўлиб қолган, аммо Юпитер унга ҳомиланинг туғилишини кутишига йўл қўймаган, уни еб қўйган; кейин эса ўзи ҳомиладор бўлиб, бошидан қуроолланган Палладани туғди. Қудратнинг сири шу даҳшатли афсонададир: шоҳлар қандай қилиб ўз давлат маслаҳатчилари хизматидан фойдаланишлари мумкин. У монархларга ўз давлат маслаҳатчилари хизматидан қандай фойдаланишни ўргатади. Биринчидан, ҳукмронлар маслаҳатчиларига ишни кўриб чиқишга юборишлари керак (бу уруғлантиришга ўхшайди); уруғ пишиб, мева ҳосил бўлганда, маслаҳатчиларга фақат уларга боғлиқ бўлган холда бундай қарорлар ва кўрсатмалар қабул қилишларига йўл қўймаслик, балки яна масалаларни ўз қўлларига олиб, монархларнинг ўзлари ҳаммага (уларнинг кучи ва донолиги учун Палладага ўхшатиш) қарорни айнан ўзлари томонидан қабул қилинилганини кўрсатиш [8, б.121].

Бекон бу ҳикояни доно ҳукумат ҳақидаги масалга айлантиради, аммо аслида гап шундаки, донолик танага оғиз

орқали кириб келган ва у Юпитер ичидаги маънога тўлган. Тананинг тубида баъзи бир маънолар борки, улар шунчаки қоронғу ва қўрқинчли бўлиб, уларни умуман тахмин қилиш мумкин эмас. Бекон ўзининг "Дўстлик тўғрисида" эсседа, эҳтимол, Беконнинг барча эсселаридан энг зўрида, сўзлар танани парчалаб ташлайди, унга зарар етказади, унинг маъносини очишдан бош тортганда уни ичкаридан ейди, дейишга жуда яқин келади:

Пифагор ҳақидаги масал бироз қоронғирок, аммо маъно жиҳатидан тўғри: *Cog ne edito*, "юрагингни кемирма". Албатта, очиғини айтганда, бировга ўз кўнглини очишга дўсти бўлмаганлар ўз қалбининг одамхўрлари десак ҳам бўлади. Аммо "бир нарса мутлақо диққатга сазовордир, - дейди Беконнинг ўзи, яъни дўстига ўзининг ички " эгоси "ни ошкор қилиши иккита қарама-қарши ҳаракатни келтириб чиқаради, чунки бу қувончни икки баравар оширади ва қайғуларни иккига бўлади. Дўсти билан қувончини баҳам кўрган, бундан ҳам кўпроқ қувонмайдиган бундай одам йўқдек; Дўсти билан ўз қайғусини баҳам кўрганида, бундан унинг ғами кам бўлмайди". Натижада, мана унинг дўстлик ҳақидаги ҳайратланарли даражада чуқур ўйланган фалсафий хулосаси: "Ахир дўстлик бўрон ва эҳтирос бўронларидан яхши об-ҳавони яратади ва бу қандайдир фикрни зулмат ва фикрларнинг чалкашликларидан аниқ нурга олиб чиқади". Демак, хулоса қуйидагича бўлади: агар кимнингдир мияси кўп фикрлар билан банд бўлса, демак унинг ақли ва тушунчаси ҳақиқатан ҳам бошқа одам билан суҳбатда ва фикрлашда аниқланади ва (яъни суҳбатдош билан) ошкор бўлади.

Бекон нарсаларнинг ички мазмуни деб атайдиган ушбу эсселаридан бирини ўқиш жараёнида тушуниш мумкинки, танага деганда, маънонинг ички мавжудлигига киришни англатиши керак деб. Бу Беконнинг танаси ёки унинг ички қиёфаси билан боғлиқлиги эмас, албатта. Ақсинча, унинг жасадий борлиғи ёзганларида деярли йўқ. Беконнинг қай даражада яшириш маҳоратини тушуниш учун уни Монтен билан таққослаш кифоя. Монтен ўзининг "Тажрибалари"нинг

бир неча эсселар саҳифаларида қулоқлари ичи баъзида қичиши, тузсиз нонни афзал кўриши, гурме гўшти, майин балиқни яхши кўриши ва эрталаб ҳам, олдин ҳам салфетка билан тишларини тозалаб ташлаш одати борлигини айтади. Беконда бундай нарса йўқ; унинг "Тажрибалари"да очиладиган нарса қасддан эмас, тасодифан пайдо бўлади. Бекон ўзининг "Иншоотлар ҳақида" эссесига юқори қаватдаги уйнинг режасини кўрсатади, унинг юқори қисмига очик спирал нарвон орқали эришиш мумкин. Унинг ягона огоҳлантириши шундаки, пастки хоналарнинг ҳеч бирини хизматчиларнинг овқатхонасига айлантириш керак эмас. "Акс ҳолда сиз ўзингизнинг хизматчиларингизнинг овқатланишини ўзингиздан сўнг ташкил қилишингиз керак бўлади, чунки ошхонадаги ҳид худди туннел орқали кўтарилгандек бўлади." эҳтимол бу етарлича яхши маслаҳатдир, аммо Бекон учун бунақаси етарли эмас. Унинг бурни қаттиқ қичиш хусусиятини кўрсатади. Қиролича қасридаги базмларда, меҳмонлар терлаши ва озгина ҳидлаши бошланганда, Бекон "тўсатдан атирнинг хушбўй ҳиди пайдо бўлади" деб ишонади, бу ажойиб тетикликдан далолатдир.

Бекон *unguenti Fragrantis* каби яхши ибора ҳақида ёзганда, яъни хушбўй малҳам маъносида, у "малҳамнинг ҳиди гулларнинг ҳидидан кўра доимийроқ" эканлигини эслайди. У боғда, ҳатто, ҳаёлий йўлни қўйганида, кекик гули ва ялпиз ҳидларидан нафас олади, ҳавони хушбўй ҳид билан тўлдирилганлигини ва хушбўй нарсага айланганлигига ҳақида гапирди.

Жон Обрининг айтишича, Беконнинг ҳидлаш ҳисси шунчалик сезгир (ёки нафис) эдики, унинг биронта хизматкори "унинг олдида чарм этик кийиб пайдо бўлишга" журъат этмаган; чунки у ўзини ёмон қитиқлайдиган тоза терининг ҳидини сезар эди» [14, 172-б.]. Беконнинг кўриш қобилияти деярли шафқатсиз ва аниқ. Унинг таъкидлашича, ишлов берилган бриллиантлар "энг ёрқин акс эттиради" ва у танланган рангга ва у қандай кўринишда бўлганлигига аминдир. Қиролича уюштирган ўйин-кулгиларида "шам ёруғида энг яхши кўринадиган ранглар - бу оқ ранг,

чиннигуллар ранги ва денгиз суви рангига ўхшаш": тикиш ва каштачиликда "қоронғу ва тушкунлик-ғамгин ва оддий ранглар билан ишлаш ёқимли". У, шунингдек, нарсаларнинг шаклига нисбатан ҳам синчковлик билан қарайди. Расмдаги юзни рассомнинг расм қоидалари билан баҳоламаслик керак, чунки унда ажойиб гўзаллик йўқ, ундаги пропорцияларда мутаносиб ғаройиблик мавжуд. Аммо "Тажрибалар" матнида кўриш ва ҳидни аниқлаш мумкин бўлса, ундаги бошқа ҳислар билан вазият бутунлай бошқача.

Ҳаётий органларнинг ўзи – ўпка, юрак, мия ва жигар энг тезкор идрокга эга эмас, аммо "Тажрибалар"да оёқ-қўллар, терилар ва жинсий аъзолар ҳақида сўз юритилади. Бироқ кўз ва бурун Бекон учун энг муҳим қисмлар, энг муҳим ва энг сезгир органлар. Чунки Бекон – овчи, унинг асосий мақсади ҳидга эргашиш, томоша қилиш, кутиш ва ўзини яширишдир. Ажабланарли эмаски, Беконнинг хусусий шифокори унинг илондек кўзлари борлигини айтарди.

Хуллас, "Тажрибалар"да вужуд бор, лекин бу Беконнинг танаси эмас, бу муаллифнинг ғалати силжиш ва карахтлик туйғусини, ҳиссиётсиз фикрларни, асаб ва ҳиссиётлар билан боғлиқ бўлмаган мияни тарғиб қилади. Баъзи танқидчилар буни Беконни ақл-идрок инстинктларини ўчиришда, абадий тугайдиган лоботомияда ва ақл ва материянинг яхлитлигида айблаганларида англадилар. Аммо ўз танасининг йўқлиги Беконни ҳам диний, ҳам фалсафий оқибатларга олиб келди. У улардан йироқлашишга ҳаракат қилди, аммо улар "Ҳақиқат тўғрисида" эсседа шу қадар хатосиз аён бўлади: Ҳақиқат ўзи нима? Пилат истехзо билан сўради ва жавобни кутмади. Ушбу жумла шу қадар тез-тез турли ёзувларда келтириладики, у имтиҳон варақалари ва илмий суҳбатлар варағига дош беролмасди, аммо бу биз хоҳлаган хира мавҳумлик эмас, асло. Бу Масих ва унинг синовидан ўтиш ҳақидаги ҳикояга ишора, бошқа нарса эмас; балки Рим Нажоткор қонунига биноан инсоннинг синовидир.

Айнан шу билан ўзларининг асл маъносида синов ёки таҳлил қилиш, металл билан синаш, уларнинг тозаллигини баҳолаш, одамларнинг қаттиқлигини синаш билан боғлиқ

бўлган бир қатор эсселар бошланади. "Ҳақиқат тўғрисида"ги эсседа бу одамнинг Масихга қарши биринчи ҳукмидир ва бу охирги гапга тўғри келади, бу ерда Масих қиёмат куни одамларни синаш ва уларнинг имонларини синаш учун ерга қайтиб келади.

Шубҳасиз, ёлғоннинг ғазаби ва эътиқодни суиистеъмол қилиш шунчалик баланд бўлиши мумкин эмас, чунки бу одамларнинг авлодлари устидан Худонинг ҳукмини чиқарадиган сўнгги қўнғироқ бўлади; башорат қилинадик, Масих келганда, ер юзида имон топилмайди [2, Ҳақиқат тўғрисида, б.63].

Эссе қонунийлик билан бошланади, яҳудийнинг устидан Румдаги суди билан, у ерда Масих одам томонидан таъқиб қилинади; ва бу жараён (улкан) қонунийлик билан тугайди: Яратувчи ўз набийси тимсолида инсонни жавобгарликка тортгани билан.

Эсседаги ҳақиқат диний, фалсафий ва, ҳаттоки, "фуқаролик ишлари"га ўхшаб кетади, лекин у ҳар доим қонун билан белгиланади ёки асосланади. Боз устида, 1625 йилда Беконнинг сўзларига кўра, тинглашни рад этиш тўғрисидаги ҳукм бошқа хил резонансларга эга бўлиши керак эди. Бош прокурор ва тож маслаҳатчиси сифатида Беконнинг ўзи - Пилатдан олдинги сингари шафқатсиз суд жараёнларида - қирол фаворитларини бирма-бир йўқ қилди. У граф Эссексдан воз кечди, уни эшафотга жўнатишда ёрдам берди ва граф Сомерсетни алдади - ва охирида, эсселар нашр этилишидан тўрт йил олдин, ўзи судланди ва жазоланди, чунки қирол Бекон пора берганликда айблангандан сўнг у билан ёнма-ён қолишни истамади ёки хоҳламади. Кундан кунга бир нафратли савол унинг миёсида хиралашган бўлса керак: ҳақиқат нима? Бироқ у жавобни билар эди - ҳақиқат Одам Атонинг гуноҳлари учун қурбон қилинган Масихнинг танаси эди. Бу Беконнинг танаси эмас, балки бошқа бировнинг танаси эди; ва "Ҳақиқат тўғрисида"ги эсседа бу сўз бойлигида ўзини намоён қилди: томирлар, улардаги қон, шайтоний шароб, яланғоч кун ёруғи, Худо одамни боғда яратди, унинг қорнида илон, севги яратиб, Худони

алдайдиган, унга қарши чиқадиган ва Яратганини алдайдиган одам кабиларда. Бу Одам ато Жаннат боғида жаннатни йўқотаётган одамнинг тили ва, шу орқали, илоҳий танани инсон танасига қурбонлик билан алмаштириш учун сабабдир.

Ёзилган "Ҳақиқат тўғрисида" эссенинг ўзидаёқ Бекон ўзининг барча ақл-идрокига қарамай, ички муваффақиятсизликка учрайди, чунки худди шу тарзда у ўз танасининг ўрнига бошқа танани қўяди. У бадий ижоддан йироқлашади, фақат суррогатни қолдиради. Худди шу нарса бошқа кўплаб эсселарда ҳам мавжуд. Христианларни қутқариш илоҳиёти - менинг айбимни бошқа бир шахс ўз зиммасига олади - унга ўз вужудидан узоқлашишга, танаси ва ҳис-туйғуларидан узоқлашишга имкон беради. Ва кейинги асрлардаги рационализм даврида бошқа бирон бир тан омон қолмайди. Ўн тўққизинчи асрнинг охирига келиб, "Тажрибалар" мавҳумлиги ва фалсафий назокати учун мақтовга сазовор бўлади ва асарнинг тили, тартибсизлиги ва ҳаракати эътиборга олинмайди ёки эътибордан йироқда бўлади.

Эҳтимол, шуни К.С.Люис "Тажрибалар"ни самарасиз деб таърифлаганида ёдда тутган бўлиши мумкин. Улар педантлик, ёдлаш ва нозик риторика билан бошланганига қарамай, эсселарнинг тирик эканлигига ҳеч ким шубҳа қилмайди, чунки Бекон уларни эластикка ўхшаш қилди. Улар кучли, бироқ ўзларидан ташқарига чиқа оладилар ёки у ёки бу доноликни қабул қилган ёки бу кўринмайдиган ҳақиқат чегараларидан ташқарисида ҳам. Аммо эсселар ҳеч қандай генератив қобилиятларга эга эмаслар, улардан ўрганиш ёки ёзишни ўрганишни ишташлари мумкин бўлган меросхўрларига, ёзувчиларига (ёки ўқувчиларига) ўз-ўзидан ҳеч нарса таклиф қилишмайди. Сиз уларнинг хулқ-атворини ушлашингиз ёки ҳатто уларга тақлид қилишингиз мумкин, аммо "Тажрибалар"даги гаплар бизнинг ҳаётимизни ҳеч қачон бузмайди. Уларда ҳеч қандай яширин қувонч йўқ, агар Беконнинг ота-оналар ва уларнинг фарзандлари ҳақидаги эссенинг сўзларини эсласангиз. Балки ақл жуда кўп бўлган ва

ҳеч нарса сезилмайдиган жойда, унинг ёрқин кўзлари билан чекланган ақл шунчаки ўз оловида озиқаланиб, ўзини ўзига сингдиради. Шунга қарамай, унинг бу соҳада ёзганлари, ўзгача тарзда, Беконнинг ўзи учун ҳам - мутафаккир ва инсон учун, шунингдек, у яшаган вақт ва жамият учун. Ахир, Беконнинг ўз давридаги баъзи олимлар орасида обрўси кейинги асрларнинг баъзи олимлари сингари ёрқин эди. "Тажрибалар" бу "тарихнинг ажойиб асари, улар билан танишиш бизнинг маънавий дунёмизни бойитишда давом этмоқда ва инсониятнинг ғоявий ўтмишидан ниманидир ўргатишда истеъдодли ва ақлли ёзувчининг очиқ ва таъсирчан тақдиротидир бу" [4, 55].

ХОТИМА ЎРНИДА

Жаҳон маданияти ва фалсафаси тарихида Бекон ниҳоятда муҳим ўрин тутди. У сўнгги Уйғониш ва Маърифат даврида аллақачон машҳурликка эришган ва бугунги кунда XVI аср охири ва XVII асрга мансуб энг кўп ўқиладиган муаллифларидан бири бўлиб қолмоқда. Ҳеч шубҳа йўқки, Френсис Бекон ўз замонасининг энг билимдон инсонларидан бири эди, шунинг учун ҳар бир давр Бекон ижодида ўзига мос келадиган томон ёки жиҳатларни топди, деб бемалол айта оламиз. Бу Уйғониш даврида, инсоннинг қадр-қиммати, онги юқори даражада кўтарилган пайтида ёки Маърифат даврида ва ҳатто, Буюк француз инқилоби даврида ҳам, айнан шу тарихий даврларда; учала даврнинг мафкуравий тизимида Беконнинг фуқаролик фазилатли култи органик равишда уларга мос келади. Ҳатто унинг ҳаёти давомида у доно сиёсатчи, нозик психолог ва моҳир тарбиячи сифатида тан олинган ва унинг "Тажрибалар"и тўлиқ тизимни қамраб олган ва ўрганиш, амалий қўлланишга лойиқ деб тан олинган эди, шу сабабли бўлса керак, Беконни атрофдагилар томонидан қироличага муваффақиятсиз яқин бўла олмаганлиги, худбин ахлоқ воизи, барча нозикликларда ўрганган зодагон деб эълон қилинган эди. Баҳолашдаги бундай равшан ва ҳайратланарли қарама-қаршиликлар

Беконнинг чинакам ажойиб шахсиятининг хаёлий қарама-қаршиликлари эмас, балки ҳақиқий эди; бундай қарашлар адибга нисбатан бошқача муносабатга йул очдилар ва, шу билан бир қаторда, замондошлари орасида аллақачон тортишувларга сабаб бўлдилар.

Ниҳоят, бугунги кунда ҳам “Тажрибалар” саҳифаларидаги инсоннинг феъл-атвориға, доимий ахлоқий қадриятларға бўлган эҳтиромға қизиқиш ва эътиборни жалб қиладиган ушбу ажойиб ҳикоя, китобхонлар қалбини Беконға ва унинг ижодига доимо жалб қилмоқда.

Шундай қилиб, “Тажрибалар” ва уларнинг ажойиб муаллифи Френсис Бекон Уйғониш даври деб номланган инсон, файласуф, ёзувчи, давлат арбоби ва шунчаки энг буюк давр фуқароси ҳақидаги баҳсларимиз ўз ниҳоясига етди. Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда ўз маъносини йўқотмайдиган ва ҳар қандай ёшдаги, ҳам ёш, ҳам онгли ҳаётни бошлаётган одамлар учун жуда ибратли бўлган бир нечта энг яхши, бизнинг фикримизча, ажойиб эсселар таржималарини келтирсак, адолатли бўлади, деган қарорга келдик, чунки “Тажрибалар” мустақил Ўзбекистоннинг бугунги ёшларини тарбиялаш учун айтадиган сўзлари мавжуд бўлган ажойиб ва беқиёс асардир.

Бугунги кунда “Тажрибалар” инглиз Уйғониш даври асл маданиятининг ёрқин қирраларини очиб бериб, жаҳон адабий тафаккурининг классик меросида муносиб ўрин эгаллади. Агар кеч Уйғониш даври вақтида Бекон инглиз адабиётида янги йўналиш - эссе - ёзувчи, мутафаккир (ва ҳатто тарбиячи) асосчиси сифатида адабий обрўси ниҳоят шаклланиб, унинг “Тажрибалари”нинг бир неча версиялари муаллифи ҳаёти давомида нашр этилган бўлса, унда ишонч билан қайд этиш мумкинки, бу китобнинг улуғворлиги, фикримизча, XXI асрга ҳам боқий ҳаётга эга асарлар сифатида бизга мерос қолдирилган.

Бу йўлда Беконнинг “Тажрибалари”да одатлар ва тарбия, ота-оналар ва болалар, яқин дўстлар, маслаҳатлар, одоб-ахлоқ ва одоб-ахлоқ, дўстлик, беҳуда нарсалар, хаёлий донолик ва бошқалар ҳақида жуда кўп ўзига хос ва мустақил

кузатишлар мавжуд бўлса, уларни қандайдир махсус педагогик тизимга киритишга уриниш мумкинлиги ҳақида ҳам гапирсак бўлади. Албатта, "Тажрибалар" Ғарбий Европа, айниқса, инглиз фалсафий, адабий ва педагогик фикрларнинг ривожланиш тарихи учун ўзига хос аҳамиятга эга. Аммо биз учун бу адабий ёдгорлик янада кенгроқ ва муҳимроқдир: улар маълум даражада, танқидчиларнинг "Тажрибалар"ни, худди ойнада бўлгани каби, замонавий воқеалар акс эттирилган давр ҳужжати сифатида таърифни оқлайди, бу асар бизга ўтмиш ҳақидаги ёзилган вақтни ниҳоятда яқин тасаввур қилиш имкониятини беради. Биз бошқа муҳит ва давр китобхонлари нуқтаи назаридан ушбу эсселардаги кўп нарсаларга таъсирланамиз, аммо биз бу китобнинг ажойиб эканлигини ва айнан у ўзи пайдо бўлган даврнинг ажойиб акси бўлгани учун абадий қизиқиш уйғотишини яхши биламиз. Ушбу китоб ҳақиқатан ҳам нафақат ўз вақти учун қизиқарли асар эди, балки одамни ўйлашга ва баҳслашишга ундади ва, ишончимиз комилки, бу жаҳоншумул асар ушбу муҳим фазилатларни шу кунгача олиб келгани ҳам шубҳасиз.

Ҳурматли китобхон, келинг, ушбу мулоҳазаларни буюк қадимги юнон тарихчиси ва ахлоқшунос файласуфи Плутархнинг (мил.аввал 46-120 йиллар) сўзлари билан яқунлайлик - "... худди рассомлар инсон юзи ва унинг хусусиятларидаги ўхшашликларни тасвирлаганларидек, бизга ҳам инсон қўнглига кўпроқ шўнғишга рухсат этилсин ва шу йўналишда қалбнинг намоён бўлиши ва у орқали ҳар кимнинг ҳаётини тасвирлаш, бошқаларга буюк ишлар ва жангларнинг тавсифларини бериш имконини яратсак".

Хулоса қилиб шуни таъкидлаймизки, "Тажрибалар"дан танланган бир неча эсселар ҳам тематик мазмун жиҳатидан, ҳам тилнинг гўзаллиги ва равшанлиги ҳамда тақдимотнинг бадий услуби жиҳатидан қизиқарлидир. Таржима учун танланган парчалар¹, асосан, Беконнинг сўзларига кўра, ўз ҳаётининг камтарона меваларини икки қисмга бўлинадиган

¹ Френсис Бекон. "Тажрибалар" номли инглиз тилидаги нашридан биз бевосита таржимани амалга оширдик/ Франсис Басон. Тҳе эссайс/ эд. бй Жоҳн Питчер. – Л., Пенгуин Классик. 1985/

мулоҳазали ва фаол хулосаларини баён қиладиган эсселардир, чунки унинг барча бу ёзувлари энг кенг тарқалганлиги сабабли "улар одамларнинг амалий ишлари ва ҳиссиётларига энг яқин" ва "Худонинг марҳамати билан қаламим келтириши мумкин бўлган энг яхши меваларга тегишлидир" [8, б.58]. Бекон ҳомийси бўлмиш герцог Бекингем шаънига ёзилган 1625 йилги "Тажрибалар" нашридаги муқаддима қуйидаги сўзлар билан бошланади: Сулаймон пайғамбар айтади: "Яхши шон-шараф қимматбаҳо тутатқига ўхшайди". Бу, шубҳасиз, сизнинг исмингиз ва наслингиз тақдири келажак авлодлар учун умрбоқий бўлади. Сиз тақдирингиз ва ўзингизнинг қадр-қимматингиз билан бир хилда юксалдингиз ва узоқ умр кўриш учун жуда кўп яхши маънавий уруғларни сепдингиз»; бу сўзлар Френсис Беконнинг ўз асосий адабий ва фалсафий ижодининг тожи бўлмиш "Тажрибалар" тақдирида ҳам башоратли бўлди.

Чунки бу китоб яна бир бор муаллифнинг сўзларига кўра - "китоблар ҳаёти боқий экан, бу китоб ҳам яшайверади". "Тажрибалар"даги мисраларга кириб борган ҳар бир киши уларда ўзига хос ҳақиқатни топади, гарчи баъзи бир эслатма билан бўлса ҳам, лекин ҳақиқатни. Доноликнинг ёши ёки миллати йўқ деб бежиз айтишмаганку.

Ўйлаймизки, Френсис Беконнинг "Тажрибалар" деб номланган ажойиб китобидан олинган бу парчалар ёш китобхон учун яхши совға бўлади, айниқса мазмуни, тақдимоти ва тили жиҳатидан бундай китоблар жуда кам.

"Тажрибалар"да баён этилган фикрлар ва ҳукмлар билан қизиқарли ва қимматлидир, деярли тўрт аср олдин ёзилган бўлса ҳам, улар бугунги кунда ҳам долзарб бўлиб туюлмоқда, чунки, фикримизча, донолик ёш ва давлат чегараларини билмайди; у ҳар кимнинг онги ва қалбини забт этади ва инсоният мавжудлигининг моҳиятига чуқур таъсир қилади - у Уйғониш даври вакили бўладими ёки глобаллашув даври вакили бўладими, қатъий назар. Ва, ушбу асар, айниқса, Бекон-суҳбатдош билан рози бўлишга қодир бўлган кишига жуда яқин, чунки у ўзини худди шу тарзда ёки ҳеч бўлмаганда ёш ўғли, қизи, набираси билан гаплашишга ҳақли

деб билади ... бундай дейишга асос - Беконнинг йиллар сари оқарган сочлари ва унинг ҳаёт йўли далилдир, чунки булар бундай инсонни кекса одам эмас, балки донишманд деб биладиган кўп йиллар давомида доно ва мўътадил инсонни англатади. Ҳатто фикр бир жойда ҳеч қачон ўзгаришсиз қолмаслигига рози бўлсак ҳам, у доимо ҳаракатда - макон ва вақт узра - шунга қарамай, бу фикрлар мажмуаси ҳаётӣй тажрибаларнинг тўпламидир, ҳаммабоп – ёшу-қарига тенг. Шу учун ҳам улар "Тажрибалар ёхуд кўрсатмалар, ахлоқӣй ва сиёсий" деб аталади!

ТАРЖИМАЛАР

ҲАҚИҚАТ ҲАҚИДА

"Ҳақиқат нима?" Пилат истехзо билан сўради ва жавобни ҳатто кутмади. Албатта, ноаниқлик ва бош айланиши билан хурсанд бўлган одамлар бор ва агар улар ҳақиқат фикр ва ҳаракатлардаги эркин иродага таъсир қилади деган баъзи бир ўзгармас эътиқодга риоя қилсалар, улар қулликка тушишларига ишонадилар.

Гарчи бундай файласуфларнинг мазҳаблари йўқ бўлиб кетган бўлса-да, антик давр файласуфлари таъсиридан баҳраманд бўлмасалар ҳам, бу одатни сақлайдиган ҳанузгача ноаниқ ақллар мавжуд. Аммо ёлғон ҳомийга учрайди нафақат ҳақиқатни англаб этиш учун қийинчиликларни энгиб ўтиш ва меҳнатни қўллаш зарурлиги сабабли; ва ҳақиқат кашф этилганда, у одамларнинг фикрларига чекловлар қўйгани учун эмас; балким ёлғонга бўлган табиий, аммо одобсиз, муҳаббат туфайли. Юнонларнинг кейинги фалсафий мактабларидан бири бу масала билан шуғулланган ва одамларга ёқадиган ёлғонда нима борлигини билмасдан, боши берк кўчага кириб қолган, гарчи бу уларга шоирлар сингари завқ бағишламаса ҳам, савдогарлар сингари фойда келтирмаса ҳам, шунчаки ёлғон ёлғонлиги учун, холос.

Аммо мен айтолмайманки, бу ҳақиқат яланғоч ва очиқ кун ёруғидир, унда дунёдаги ниқоблар, маросимлар ва тантаналар шам нури билан таққослаганда ярми маҳобатли ва мураккаброқ кўринади деб. Эҳтимол, ҳақиқат ўз қиммати билан энг яхши кўринадиган марваридларга яқинлашиши мумкин, аммо у ҳеч қачон ҳар қандай ёруғликда кўринадиган олмос ёки карбункул қийматига кўтарилмайди. Дарҳақиқат, ёлғон аралашмаси билан ҳар доим завқ даражасини оширади. Агар одамларнинг онглари беҳуда фикрлардан, хушомадгўй умидлардан, сохта баҳолардан, хаёлнинг эркин ўйинидан ва шунга ўхшаш нарсалардан халос бўлган бўлса, унда кўп одамлар сиқилган ва қашшоқ бўлиб, меланхолияга тўлган ва жирканч ва ўзларига ёқимсиз бўлиб қолишларига шубҳа йўқ.

Ақлли-донишмандлардан бири шеъриятни "винум даемонум" (яъни "жинлар шароби") деб атаган, чунки у тасаввурни тўйдиради ва, шу билан бирга, у ёлғоннинг соясидир. Аммо зарарли деб онг орқали кечиктирмасдан ўтадиган ёлғондан эмас, балки унга илдиз отиб бўлган кишидан, яъни биз илгари гапириб берган бундай ёлғондан келиб чиқади.

Аммо буларнинг барчаси одамларнинг бузуқ ҳукмларида ва ҳис-туйғуларида қандай пайдо бўлмасин, лекин ҳақиқат фақат ўзини ўзи ҳукм қила оладиган ҳақиқат ҳақиқатни излаш, яъни унга бўлган муҳаббат ва унга мурожаат қилишни ўргатади, ҳақиқатни билиш, яъни унинг борлиги ва ҳақиқатга бўлган ишонч, яъни ундан лаззатланиш, инсон табиатининг энг олий неъматини ташкил этади. Худонинг биринчи ижоди кўзга кўринадиган ёруғлик эди, охиргиси эса - ақлнинг ёруғлиги эди; ва унинг ўша пайтдан бошланган ишининг натижаси - ҳар доим унинг руҳининг нуридир. Дастлаб у материя ёки хаос (бетартиблик) юзига нур сочди; кейин - инсоннинг юзида ёруғлик сочди, ва ўша пайтдан бери у доимо танлаган кишиларнинг юзларида илҳом беради ва ёруғликни уйғотади. Зеро, бошқа жиҳатлари билан бошқаларидан кам бўлган мазҳабни безатган бир шоир жуда чиройли айтган эди: «Соҳилда туриб, тўлқинлар билан курашаётган кемаларни кўриш ёқимли; қаср деразаси ёнида туриш ва барча жанговарликлар билан қуйидаги жангни томоша қилиш ёқимли; аммо ҳақиқатнинг мустаҳкам пойдевори устида турганингизда (ҳеч нарса ошиб бўлмайдиган чўққига ва ҳаво доимо тоза ва тиниқ бўлган жойда) ва завқ билан водийда хатолар, адашишлар, туманлар ва бўронларни кузатаётганингизда, шунга ўхшаш бошқа ҳеч нарсани таққослаб, тасаввур қилиш мумкин эмас» [Қаранг: Лукреций. Нарсаларнинг табиати тўғрисида, 2-китоб, 1-10-бетлар]. Бу, албатта, тўғри, лекин бу томошани ҳар доим раҳмдиллик ёки мағрурлик билан эмас, балки ачиниш билан томоша қилиш керак. Албатта, инсон онгининг раҳм-шафқат кўрсатишини, таъминотга ва ҳақиқат устунларига суянишига ишонч ҳосил қилиш, демак ер юзидаги жаннатга эришишдир.

Теологик ва фалсафий ҳақиқатдан дунёвий ҳақиқатга ўтишда, бу қоидага риоя қилмайдиганлар ҳам ўзлари амалдаги ҳалоллик ва тўғрилиқ инсон табиатининг шарафи эканлигини ва ёлғоннинг қўшилиши олтин ёки кумуш танга аралашмасига ўхшайди; бу, эҳтимол, металлни қайта ишлаш жараёнини яхшилайти, аммо унинг тозаллигини бузади. Ушбу ўралган ва эгри йўллар илоннинг хатти-ҳаракатлари бўлиб, улар оёқлар ила эмас, балки қоринларида ноҳақлик билан ҳаракат қилишади. Одамни ҳийла-найранг билан топгандай, уни уят билан қоплаганга кўра, бошқа бир иллат йўқ; ва шунинг учун Монтен сўзнинг шармандалиқ ва шармандали айблов эканлиги сабабини текширганда жуда яхши айтганди: "Агар сиз яхши ўйлаб гапирсангиз ва одам ёлғон гапиради деган хулосага келсангиз, демак у Худо олдида дадил ва одамлар олдида қўрқоқ деган бўласиз" [8, 354-б.]. Чунки ёлғон Худо олдида очиқ, аммо у одамга кўринмас. Албатта, ёлғон ва хиёнатнинг барча жинойтчилиги, бу инсониятни Худонинг ҳукмига чорлайдиган сўнгги карнай овози бўлишидан кўра тўлиқроқ ифода этилиши мумкин эмас, чунки бу борада башорат қилинганку, Масих келганда, у ер юзида ишончли топа олмайди.

ОТА-ОНАЛАР ВА ФАРЗАНДЛАР ҲАҚИДА

Ота-оналарнинг қувончлари, уларнинг қайғулари ва қўрқувлари ҳам яширинган бўлади; улар биринчисини очиқ намоён қила олмайди ва иккинчисини кашф этишни истамайди. Фарзандлар тарбиядаги ишни янада ёқимли қилади, ва бахтсизлик билан боғлиқ тарбия, аксинча, янада аччиқроқ бўлади; ота-она тарбияси ҳаётдаги қийинчиликларни кўпайтиради, лекин ўлим ҳақидаги фикрни ҳам юмшатади. Жинснинг давоми барча ҳайвонларга хосдир; хотирани, фазилатларни ва эзгу ишларни сақлаш фақат инсонга хосдир. Ахир, албатта, ҳамма билиши керакки, энг эзгу ниятлар ва ишлар фарзандлари бўлмаган бироқ авлодларига ўзларининг руҳий тасвирларини қолдиришни истаган одамлардан келиб чиқади, чунки улар ўзларига

ўхшаш насл қолдира олмадилар; шунинг учун наслга ғамхўрлик наслга эга бўлмаганларда кучли бўлади. Ўз наслига биринчи бўлиб эришганлар, ўз фарзандларига нисбатан негадир бир оз камситувчи бўлиб, уларни нафақат ўз насларининг, балки ўзларининг ишларининг, яъни нафақат фарзандлар сифатида, балки ижодининг давоми деб билишади.

Ота-оналарнинг фарзандларига бўлган муносабати, агар фарзандлари бир нечта бўлса, кўп ҳолларда бир хил эмас; ва баъзида ота-оналар, айниқса, онаси, нолойиқ фарзандларни ҳам севадилар. Бир пайтлар Сулаймон пайғамбар айтган эди: "Ақлли ўғил отасини хурсанд қилади, аммо ақлсиз бола онасига қайғу келтиради". Болаларга тўла уйда бир-иккита каттароқ фарзандларни ҳурмат қилишади ва энг кичигини эркалатишади; аммо, гўё севги меҳридан унутилган ўрта ёшли фарзандлар, энг яхши инсонлар бўлиб чиқишганини биламизку. Ота-оналарнинг ўз фарзандларини қўллаб-қувватлашга хасислиги ҳам зарарли хатодир; бундай ҳолат болаларни инсофсиз қилади, уларни ҳийла-найрангга ундайди, уларни ёмон компания билан алоқада бўлишга мажбур қилади ва бойиб кетгандан кейин уларни кўпроқ исрофгарчиликка йўл қўйишга берилиб кетишига олиб келади. Ва шунинг учун, энг яхши натижага ота-оналар ҳамёнлари ҳақида эмас, балки фарзандлари олдида ўз обрўсини орттириш ҳолатлари ҳақида кўпроқ ғамхўрлик қилишганда эришилади.

Одамлар (ота-оналар, мактаб ўқитувчилари ва хизматчилар) болалик даврида ака-укалар ўртасида рақобатни қўзғатадиган ва қўллаб-қувватлайдиган аҳмоқона одатларга эгалар, бу эса улар вояга етганларида оилалар тинчлигини бузганларида кўплаб жанжалларга сабаб бўлган. Италияликлар ўз фарзандлари, жиянлари ёки бошқа яқин қариндошлари ўртасида деярли фарқ қилишмайди; улар ўзларининг фарзандлари бўладими ёки бошқаларникими, аҳамияти йўқ, чунки улар бир жинсга мансуб. Тўғриси айтганда, табиатда ҳам ярим нарсалар бунга жуда ўхшаш ва баъзан шундай бўладики, биз жиянни ўз ота-онасидан кўра

кўпроқ амакига ёки бошқа яқин қариндошга ўхшашини кузатамиз. Ота-оналар, ўз фикрларига кўра, фарзандлари ўзини бағишлаши керак бўлган касблар ва йўналишларни олдиндан танласинлар, чунки шунда фарзандлар энг мулойимликка мойилдир; ва ота-оналар болаларнинг мойиллигини жуда кўп бошқармасинлар, гўёки фарзандлар ўзларини энг маъқул бўлган нарсаларга жуда боғлашларига ишонадилар деб. Тўғри, агар фарзандлар бирон бир ғайриоддий мойиллик ёки қобилиятни намоён қилсалар, унда уларга зид бўлмаслик тўғри бўлади; аммо одатда бундай ҳолатда қуйидаги амр яхши: "Optimum elige, suave et facile illud faciet consuetudo" ("энг яхшисини танла, ва одат эса унга ёқимли ва осонлик бахш этади" - Пифагорага тегишли қанотли ибора. Оиладаги кичик фарзандлар одатда омадлироқ бўлади, лекин камдан-кам ҳолларда ёки, ҳеч бўлмаганда, катта фарзандлар меросхўр бўлмаган жойда.

МЕҲРИБОНЛИК ВА ХУШФЕЪЛЛИК ҲАҚИДА

Яхшилик деганда мен юнонлар "хайр-саховат" деб атайдиган одамларнинг фаровонлиги учун ғамхўрлик назарда тутилишини тушунаман; "инсонпарварлик" сўзи (бугунги кунда ишлатиладиган маънода) бу маънода бироз енгилроқ туюлади. Хайрихоҳлик – бу, мени тушунчамга кўра, хайрли ҳаракат деб аталади, хушфеъллик эса табиий мойилликдир. Барча яхши фазилатлар ва қадр-қимматлар орасида эзгулик энг буюқдир, чунки унинг табиати илоҳийдир; усиз инсон фақат беҳуда, зарарли ва бахтсиз махлуқдир, судралувчидан яхшироқ эмас. Яхшилик инжилга оид раҳм-шафқатига мос келади; унда ортиқча нарса бўлиши мумкин эмас, фақат хатоликлар мумкин. Ҳаддан ташқари риёсатпарастликка кучли иштиёқ фаришталарнинг қулашига олиб келди, билимга ҳаддан ташқари чанқоқлик эса инсоннинг гуноҳкорлигига олиб келди; раҳм-шафқат ҳеч қачон ҳаддан ташқарилиги бўлмайди ва одам ёки фариштани гуноҳга ботишига олиб келмайди.

Яхшиликка мойиллик инсон табиатида чуқур илдиз

отган; у агар одамларга сочилмаса, бошқа жонзотларга йўналтирилади; биз бунини шафқатсиз халқ бўлмиш турклар орасида кўрамиз, шунга қарамай, улар ҳайвонларга меҳрибон ва итлар ва қушларга садақа берадиган халқ.

Раҳм-шафқат ёки хайрихоҳлик фазилатида алданиш хавфи мавжуддир. Италияликлар орасида шундай бир мақол бор: " Tanto buon che val niente" - "Шундай меҳрибонки, у ҳеч бошқа нарсага ярамайди". Ва, билимдон италияликлардан бири бўлмиш Никколо Макиавелли тўғридан тўғри "христиан эътиқоди яхшиликни адолатсизлик ва зулм ўлжасига айлантиради" деб ёзишга журъат этди. Бундай фикрга келишнинг сабаби шундаки, бирон бир қонун ёки таълимот христианлик каби меҳрни шунчалик юксак чўққиларга кўтармайди.

Бундай беадабликдан ва кўрсатилган хавфдан йироқ бўлиш учун ажойиб сифатга хос бўлмиш қандай чалкашликлар борлигини билиш керак. Қўшниларинг манфаати учун ҳаракат қил, лекин уларнинг инжиқликлари ёки алданишларининг қули бўлма, чунки бу фақат яхши одамларни қулликка айлантириб қўядиган ёки кучсиз ирода бўлишига сабаб бўларди. Шунингдек, Эзопнинг хўрозига марварид берма (Эзопнинг "Хўроз ва марвариднинг уруғи" деган матали - қўшимча бизники - Қ.Ш.), чунки арпа дони уни кўпроқ хурсанд қилган бўларди,. Сенинг олдингда Раббимизнинг мисол намунаси бор: "У қуёшга ёвузлар ва яхшилар устига кўтарилишни буюради ва адолатлиларга ҳам, ноҳақларга ҳам ёмғир ёғдиради"; лекин у бойлик ва шарафни ҳар кимга ҳам ато этмайди. Керакли эҳтиёжлар ҳамма учун мавжуд бўлиши керак, аммо махсус имтиёзлар таҳлил билан тақсимланиши керак. Нусха ясаганда асл нусхани бузишдан ҳам эҳтиёт бўл; асл нусхаси, Муқаддас ёзувларга кўра, инсоннинг ўзига бўлган муҳаббатдир, ва яқинига бўлган кишига муҳаббат – бу фақат нусхадир. "Ўзингда бор нарсаларни сот ва камбағалларга бер ... ва менинг ёнимга кел, менга эргаш ...". Аммо бор нарсаларингни сотма, агар сен менга эргашишга тайёр бўлмасанг, яъни кичик воситалар ила катта яхшиликлар қилишга имкон берадиган мойиллик

бўлмаса; акс ҳолда, оқимларни кўпайтираман деб, сен чашмаларни қуришиб юборасан.

Бироқ яхшилик нафақат ақл орқали амалга оширилади; баъзи одамларда ва ҳаттоки, табиатда унга нисбатан табиий мойиллик мавжуд, чунки бошқа томондан, ўз табиатига кўра бошқаларнинг фаровонлигига тоқат қилмайдиган туғма ёвузлик ҳам мавжуд. Енгилроқ даражада ёвузлик оддий бузуқликка, қайсарликка ёки баҳслашишга, мойилликка айланади; унинг энг ёмон тури - ҳасад ва ёвузлик. Бировнинг бахтсизлигида бундай одамлар ўзларини сувда юрган балиқдай, яъни яйраб, ҳис қилишади ва ушбу бахтсизликни янада кучайтиришга уста; булар авлиё Лазарнинг ярасини ялаётган итлар эмас, балки очиқ яра устида тинимсиз увиллаган пашшалардир; бу мизантропни (яъни латинча "мизантроплар" - "одамсевмаслар" - бизнинг қўшимчамиз - Қ.Ш.) доимо одамларни ўзини осиб ҳолатигача олиб келишлари мумкин, бироқ улар бунинг учун Тимон каби ҳатто осилиш дарахтини танлаб қўймайдилар².

Бундай хулқ-атворга эга одамлар ҳақиқатан ҳам табиатнинг хатосидир, лекин айти пайтда улар буюк сиёсатчиларни яратиш учун энг яхши материалдир; буни саёхатлар учун мўлжалланган кемалар қурилишига керакли тугунли дарахтга ўхшатиш мумкин, лекин мустаҳкам туриши керак бўлган уйлар қурилиши учун эмас.

Яхшилик аломатлари жуда кўп. Агар бирор киши хорижликлар билан дўстона ва мулойим бўлса, демак, у дунё фуқаросидир ва унинг юраги бошқа ерлардан узилган орол эмас, балки уларга қўшни қитъадир. Агар у бошқа бировнинг

² Тимон Афина фуқароси бўлиб, Пелопонесс уруши даврида яшаган. Ватандошларининг ахлоқини масхара қилиб, у улар билан мулоқот қилишдан бош тортди ва у антиқ даври комедияларда одамларнинг душмани ва нафратчиси деб устидан кулишди. Бекон Плутархнинг "Қиёсий биографиялар"идаги Тимоннинг Ассамблеядаги нутқи ҳақида айтилган парчани назарда тутган кўринади: "Менда, жаноб афиналиклар, унинг ёнида бир бўлак ерим бор, у эрда анжир дарахти бор, ва менинг азиз ватандошларимнинг бир нечтаси ўзини ўша дарахтда осди. Шуни сизларга билдирмоқчиманки, мен бу жойда уй қурмоқчиман ва шунинг учун барчангизни огоҳлантиришга қарор қилдим – мабодо агар кимдир ўзини осмоқчи бўлса, дарахт ҳали кесилмай турган ҳолда, тезда етиб келсин». (Плутарх. Қиёсий таржимаи ҳоллар. Антоний, ЛХХ, 378-б.).

бахтсизлигига ачинса, ҳамдард бўлса, демак, бу унинг қалби, олижаноб дарахт каби, қайсики ўз жароҳатларидан оромбахш балзамни ажратадигандек. Агар бундай инсон ҳақоратни осонгина кечирса, демак, унинг руҳи ҳақоратдан юқори туради ва ҳеч қандай зарар кўриши мумкин эмас. Агар у арзимас бир кичик совға учун ҳам миннатдор бўлса, демак, бундай инсон одамларда мулкни эмас, балки руҳни қадрлайди. Агар у апостол Павелнинг камолотига эришган бўлса ва биродарлари учун Масихдан четлатилишга тайёр бўлса, бу илоҳий табиатни ва гўё Масихнинг ўзи билан ўхшашликини кўрсатади.

АТЕИЗМ ҲАҚИДА

Оламнинг қурилмаси ақлсиздир, дейилган гапдан кўра мен Афсонанинг барча эртакларига (Доминиканлик Яков Ворагинский томонидан XIII асрда тузилган "Олтин афсона" тўпламини назарда тутаяпман - қўшимча бизники - К.Ш.), Талмуд ва Қуръонга ишонишни афзал кўраман. Ва шунинг учун Худо ҳеч қачон атеистларни мавжудлигига ишонтириш учун мўъжизалар яратмаган, чунки Худонинг одатий ҳаракатлари уларни бунга ишонтиради. Дарҳақиқат, юзаки фалсафа инсоннинг онгини худосизликка мойил қилади, фалсафанинг туби эса одамлар онгини динга қаратади. Дарҳақиқат, инсон онги ҳамма жойда тарқалган иккиламчи сабаблар ҳақида ўйлашганда, баъзида уларга тўхтаб қолиши ва улардан узоқлашмаслиги мумкин; лекин у бир бутун ва бир-бири билан боғланган ҳолда уларни занжирсимон бирлаштирганда, муқаррар равишда илоҳиётга кўтарилади.

Ҳатто худосизликда энг кўп айбланаётган мактаблар ҳам аслида ўзининг буюк диндорлигини намоиш этади, яъни, бу Левкипп, Демокрит ва Эпикур мактаблари. Дарҳақиқат, тўртта ўзгарувчан элемент ва битта ўзгармайдиган бешинчи мавжудот тўғри ва аниқ жойлашган ҳолда, худо ижодига мухтож эмас деб тахмин қилишдан кўра, жуда кўп тартибсиз зарралар ёки уруғлар илоҳий бошқарувчисиз ушбу тартиб ва гўзалликни келтириб чиқариши мумкин деган тахмин

ишончлироқ. Муқаддас Китобда шундай дейилган: "Жинни юрагида айтди: Худо йўқ"; аммо унда: "Жинни юрагида ўйлади", деб айтилмаган, шунинг учун у ўзини англамаган ҳолда, ўзи юрагидаги хоҳлашини айтади, ишониши мумкин ёки ишончли бўлган нарсадан кўра. Ахир, ҳеч ким Худо борлигини инкор этмайди, фақат Худо мавжуд эмас дейдиганлардан ташқари.

Динсизлик одамнинг юрагига қараганда кўпроқ оғзида эканлиги, атеистларнинг бу ҳақда доимо гаплашишидан, гўё уларнинг фикрларининг тўғрилигига бўлган ишончлари доимо заифлашаётганидан яхши кўринади; улар хурсанд бўлар эдилар агар бу заифлашаётган ишончни бошқалар ҳам қўллаб-қуватлайдиган бўлса. Ва бундан ташқари, эътибор беринг, атеистлар бошқа мазҳабларда одатланганидек, шогирдлар орттиришга интилишади ва энг муҳими, улар орасида даҳрийлик учун азоб чекадиган ва рад этмайдиганлар бор, агар улар ҳақиқатан ҳам Худо йўқ деб ўйлашган бўлса, унда нима учун безовталанишлари керак? Эпикурни муборак мавжудотлар, фақат ўзларининг мавжудлигидан завқ оладиган, дунёни бошқариш билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаганларнинг мавжудлигини таъкидлаганида, ўз номини, обрўсини сақламоқчи бўлганликда айблашади. Бу билан, улар айтишларича, у худо йўқлигига яширинча ишонган бўлса-да, гўёки у шароит ва муҳитга мослашди деб тахмин қилишади. Аммо, шубҳасиз, унга тухмат қилишади, чунки унинг сўзлари олижаноб ва Худога бўлган муҳаббатга тўла: "Non deus vulgi negare profanum; sed vulgi opiniones diis applyare profanum" ("Куфр уларнинг оломон худоларини инкор этишида эмас, балки оломоннинг фикри худоларга тегишли деганда"). Ҳатто, Афлотун ҳам бу фикрни бундан-да яхшироқ айтиши мумкин эмас эди. Эпикур худоларни ҳукмронлигини инкор этишга этарлича ишонган бўлса-да, уларнинг табиатини инкор эта олмади.

Ғарбий ҳиндуларда ўзларининг барча худолари учун исмлар мавжуд, гарчи уларда худо номи йўқ бўлса ҳам (бутпарастларда ҳам исмлар бор эди - Юпитер, Аполлон, Марс

ва бошқалар, лекин "деус" (худо) сўзи эмас); бу шуни кўрсатадики, ҳатто, бу барбар халқларда ҳам Худо тушунчаси мавжуд, гарчи унинг барча кўлами ва кенглиги билан эмас бўлса-да. Шундай қилиб ҳатто ваҳший халқлар ҳам энг нозик файласуфлар билан бирга атеистларга қарши чиқишади. Тафаккурли атеист камдан кам учрайди; булар қаторига Диагор, Бион, эҳтимол, Лукиан ва бошқалар киради; Шунга қарамай, улар ўзларидан кўра кўпроқ атеистлар сифатида тасвирланган, чунки қабул қилинган дин ёки сингиб кетган хурофотларга қарши бўлганларнинг ҳаммаси рақиб томонидан атеист деб номланади. Ҳақиқатда энг буюк атеистлар иккиюзламачилар бўлиб, улар доимо муқаддас нарсаларни англайдилар, аммо ҳеч қандай ҳис-туйғуларсиз; шунинг учун улар охират келганда гўёки ёқилишлари керак.

Худосизликнинг сабаблари қуйидагича: диндаги низолар, агар улар кўп бўлса, ҳар қандай ҳаракат иккала томоннинг диний ғайратини кучайтиради, лекин кўплаб келишмовчиликлар худосизликка олиб келади. Иккинчи сабаб - бу руҳонийларнинг жанжалли ҳаракати, авлиё Бернарднинг сўзларига кўра "non est jam dicere, ut populus, sic sacerdos; quia nec sic populus, ut sacerdos" ("ҳозир халқлар қандай бўлса руҳонийлар ҳам шундай бўлади дейиш мумкин эмас, чунки халқ руҳонийларга ўхшамайди"). Учинчи сабаб - бу динни ҳурмат қилишни аста-секин пасайтирадиган муқаддас амалларни масхара қилиб куфр қилиш одати. Ва, ниҳоят, муаммолар ва бахтсизликлар одамларнинг онгини динга кўпроқ мойил қилади.

Худони инкор этганлар инсоннинг зодагонлигини йўқ қилишади, чунки у тана тузилиши нуқтаи назардан, шубҳасиз, ҳайвонларга яқин; агар инсон руҳан Худога яқин бўлмаса, у нафратли ва тубан жонзот бўлиб қолади. Шунингдек, Худони инкор этганлар инсон табиатининг сахийлиги ва тубанлигини йўқ қилади. Масалан, итни олинг ва у қандай худога ёки «мелиор натура» ("олий мавжудот") га ўхшаш одам томонидан қўллаб-қувватланишини билганида, қандай саховат ва жасоратга эга эканлигига эътибор беринг; табиийки, ўз табиатидан юқори бўлган табиатга бўлган

ишончсиз бу жонзот ҳеч қачон бундай жасоратга эриша олмаслиги аниқ. Худди шу тарзда, инсон илоҳий ҳимоя ва неъматга таяниб, унга ишонганида, шунчаки инсон табиати эриша олмайдиган куч ва имонни тўплайди. Шунинг учун даҳрийлик ҳар жиҳатдан нафратланарли, чунки у инсон табиатини инсоннинг фонийликдан кўтарилиш воситаларидан маҳрум қилади. Бу шахслар учун ҳам, халқлар учун ҳам жуда ҳаққонийдир. Ҳеч қачон Римдан кўра саховатли давлат бўлмаган. Цицерон ушбу давлат ҳақида нима деяётганини бир эшитинг: " *Quam volumus, licet, patres conscripti, nos ameimis, tamen nec numero Hispanos, nec robore Gallos, nec calliditate Paenos, nec arbitus Graecos, nec denique hoc ipso hujus gentis et terrae domestico nativoque sensu Italos ipsos et Latinos; sed pietate, ac religione, atque hac una sapientia, quod deorum immortalium numine, omnia regi, gubernarique perspeximus, omnes gentes nationalesque superavimus*" (" Биз, ватандошлар, нима билан фахрланишимиз мумкин, чунки сон жиҳатдан биз испанияликлардан озмиз, чидамлилиқда - галлардан, ҳийла-найрангларда - финикияликлардан, санъатда - юнонлардан, ниҳоят, ватанпарварлиқда - шу ернинг аҳолиси - италияликлар ва лотинлардан; фақат тақводорлик ва виждонлилиқ билан, шунингдек, ажойиб донолик ила биз ўлмас худолар номидан барча халқлар ва миллатларни забт этишга чақирилганмиз" - Қ.Ш.).

ХУРОФОТ ҲАҚИДА

Худо ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаслик унга лойиқ бўлмаган фикрдан кўра яхшироқдир. Чунки биринчиси - куфр, иккинчиси эса - ҳақорат, ва албатта, хурофот - худога нисбатан ҳақорат. Плутарх буни жуда яхши таъкидлайди. "Албатта," - деди у, - мен ўз фарзандларим пайдо бўлиши биланоқ уларни ютиб юборган Плутарх бор деб айтгандан кўра, кўп одамлар Плутарх каби инсон йўқлигини эълон қилишларини истардим», яъни шоирлар Сатурн ҳақида шундай ёзганларидек, ва Худони ҳақорат қилиш қанчалик кучли бўлса, одамлар учун хурофот хавфи шунчалик катта

бўлади.

Атеизм одамнинг ақлини, фалсафасини, табиий туйғуларини, қонунларини, обрўсини ўғирламайди; уларнинг барчаси ташқи ахлоқий фазилатларга эришиш йўллари бўлиши мумкин, гарчи дин йўли бўлмаса ҳам; аммо хурофот буларнинг барчасини йўқ қилади, одамлар руҳида мутлақ монархияни ўрнатади. Шунинг учун даҳрийлик ҳеч қачон давлатни ларзага келтирмаган: ахир, бу одамларни ўзларига нисбатан эҳтиёт бўлишга ва бошқа бирон бир жойга қарамасликка мажбур қилади; даҳрийликка мойил бўлган даврлар (Цезар, Август даврлари каби) тинч даврлар бўлганлигини биламиз. Бошқа томондан, хурофот кўплаб давлатларда чалкашликларни келтириб чиқарди ва ҳукуматнинг барча соҳаларига таъсир кўрсатадиган «примум мобиле» тақдим этди. Хурофотнинг хўжайини оддий одамлардир ва барча хурофотларда доно одамлар аҳмоқларга эргашадилар, ва далиллар эса бу амалиётни бузуқ тарзда мослаштириш учун келтирилади.

Схоластиклар таълимоти катта таъсир кўрсатган Трент кенгашидаги баъзи бир прелатлар бежиз айтмаганлар: схоластиклар ҳодисаларни сақлаб қолиш учун эксцентриклар ва эпициклларни ва шу каби механизмларни ихтиро қилган астрономларга ўхшайди, гарчи улар билсалар-да, бундай нарсалар мавжуд эмаслигини; шунинг учун черков амалиётини сақлаб қолиш учун схоластиклар бир қатор моҳир ва ихчам аксиомалар ва теоремаларни ихтиро қилди.

Хурофотнинг сабаблари қуйидагилар: ёқимли ва сезгир маросимлар ва удумлар; ҳаддан ташқари ташқи мунофиқона муқаддаслик; черковга фақат юк тушадиган урф-одатларга керагидан ортиқ сиғиниш; прелатларнинг ҳийланайранглари, буларни улар ўзларининг амбициялари ва фойдалари учун қиладилар; хайрихоҳ мўлжаллар ва янгиликлар учун эшикларни очадиган яхши ниятлар учун ҳаддан ташқари имтиёз; хаёлий ғоялар аралашмасидан бошқа ҳеч нарса ярата олмайдиган худога инсон мақсадларини киритиш, ва, ниҳоят, ваҳшийлик даври, айниқса улар фалокат ва бахтсизликлар билан

бирлаштирилган бўлса. Очиқчасидаги хурофот хунукдир; ахир маймун одамга қанчалик ўхшаса, шунчалик хунуклигини оширади; шунинг учун хурофотнинг динга ўхшашлиги уни янада хунук қилади. Ва соғлом гўшт бузилиб, майда қуртларга айлангани каби, яхши шакллар ва муассасалар ҳам кузатилиши керак бўлган майда маросимлар қаторига ажралади. Эски хурофотдан қочиш учун одамлар, ундан иложи борица узоқлашиб, қўлларида келганича ҳаракат қиламан деб ўйлашганда, улар янги хурофотга тушиб қолишлари мумкин; шунинг учун (организмни нотўғри тозалашда бўлгани каби) ёмонлик билан бирга яхшилик ҳам олиб ташланмаслигидан эҳтиёт бўлиш керак, бу одатда халқлар ислохотчи сифатида ҳаракат қилганда содир бўлади.

САЁҲАТ ҲАҚИДА

Ёшликда саёҳат таълимни, етуклик йилларида тажрибани тўлдиришга хизмат қилади. Кимки бирон бир мамлакатга аввал унинг тилини ўзлаштирмаган ҳолда борадиган бўлса, у сафарга эмас, балки ўқишга юборилгандек. Йигитлар устози ёки обрўли хизматкори билан саёҳат қилишлари ёмон эмас, фақат мамлакат тилини биладиган ва илгари у ерда бўлган киши бўлиши шарт билан; бу ҳолда, у йигитларга ташриф буюрадиган мамлакатда нималарга эътибор бериш кераклиги, кимнинг даврасини қидириш кераклиги, у ерда нималарни ўрганиш ва нималар билан шуғулланиш кераклигини кўрсатиб бера олади; акс ҳолда бундай саёҳатчи ёшлар гўёки кўзлари боғлангандек деярли ҳеч нарсани кўришмайди. Осмон ва сувдан бошқа ҳеч нарсани кўринмайдиган денгиз саёҳатларида одамларнинг журнал юритиши ғалати эмасми? Ва шунча кўп нарсаларни кузатиш мумкин бўлган қуруқликдаги саёҳатларда улар аксарият ҳолларда ушбу одатни эътиборсиз қолдирадilar, гўё бахтсиз ҳодиса қалам ила кузатишдан кўра муносиб мавзудир. Шундай экан, саёҳатчи йигитимиз кундалигини ёзиб борсин.

Шоҳнинг саройи каби жойларга ташриф буюришингиз ва

уларни кузатишингиз керак, айниқса, элчиларни қабул қилиш пайтида; судни, у ерда иш кўриб чиқилганда, шунингдек, черковнинг архиерей ҳузуридаги маъмурий ва суд органлари таркибларини; у ерда жойлашган ёдгорликлари бўлган ибодатхоналар ва монастирларни; шаҳарларнинг деворлари ва истехкомлари, шунингдек, портлар ва кемалар тўхтайдиган жойларни; қадимий ёдгорликларни; кутубхоналарни; коллежларни, агар имкон бўлса, мулоқот ва маърузаларни; кемалар ва мудофаа иншоотларини; йирик шаҳарлар яқинидаги саройлар ва жамоат боғларини; арсеналлар, ўқ сақлайдиган омборларни; биржаларни; савдо омборларини; отлик мусобоқа майдонларини; қиличбозлик мусобақаларини; кўшинларни тайёрлаш жойлари ва шунга ўхшаш нарсаларни; виждонли жамият қатнашадиган комедияни; заргарлик буюмлари хазиналарини; кунсткамера (музей)лар ва антиқа дўконларни - бир сўз билан айтганда, ташриф буюрадиган мамлакатнинг барча диққатга сазовор жойлари, булар ҳақида мураббийлар ёки хизматчилар диққат билан керакли маълумотни тўплашлари керак. Тантанали юришлар, намоёишлар, байрамлар, никоҳлар, дафн маросимлари, жамоат қатллари ва шунга ўхшаш нарсаларга келсак, уларни эслатишнинг ҳожати йўқ, гарчи улар ҳақида бепарво бўлмаслик керак.

Агар сиз йигит саёҳатларида иккиланмаслигини ва қисқа вақт ичида мўл ҳосил йиғишини истасангиз, қуйидагини қилиш керак. Биринчидан, у, юқорида қайд этилганидек, сафарга чиқишдан олдин, чет тилини бировз яхши ўрганиши керак. Кейин, яна юқорида айтилганидек, унинг ёнида мамлакатни яхши биладиган хизматкори ёки устози бўлиши керак. Унга ўзи саёҳат қилаётган мамлакатнинг тавсифини ўз ичига олган харита ёки китобни олишини илтимос қилинг: улар унинг тадқиқотлари учун яхши манба бўлади. У кундалигини ҳам ёзиб борсин. У иккиланмасдан бир шаҳарда узоқ вақт турмасин, балки шу жойга керакли даражада эътибор берган ҳолда (лекин унчалик кўп эмас), ва ҳаттоки, бир шаҳарда бўлишига қарамай, унинг турли қисмларида

квартирадан квартирага кўчиб ўтишига рухсат беринг: бу танишлар орттиришнинг ажойиб усули. У ватандошлар жамиятини изламасин, ва маҳаллий аҳоли орасида яхши жамият бўлган жойда овқатлансин. Бир жойдан иккинчисига кўчиб ўтишда, у билишни ёки текширишни хоҳлаган нарсасида ёрдам сўраб мурожаат қилиш учун маҳаллий зодагонлардан тавсиянома олсин. Шу тарзда у ўз сафарининг давомлигини фойдали равишда қисқартириши мумкин. Саёҳатлар пайтида қидириш керак бўлган танишларга келсак, энг фойдалиси элчилар ҳузуридаги котиблар ва мансабдор шахслар билан танишишдир, чунки шу йўл билан битта мамлакат бўйлаб саёҳат қилиб, кўп мамлакатлар ҳақида маълумот олиш мумкин. У, шунингдек, уларнинг шон-шарафига қанчалик муносиб эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун чет элларда улуғланган ҳар хил таниқли одамларни зиёрат қилсин. Жанжалларга келсак, уларни эҳтиёткорлик билан олдини олиш, узоқлашиш керак, чунки бундай ҳолатлар кўпинча шароб ичган пайтида ёки аёллар туфайли бўлади, жой ёки нохуш сўз туфайли содир бўлади. Бундан ташқари, ғазабланадиган ва қизиққон одамлардан қочиш керак, акс ҳолда сиз ўзингизни бошқаларнинг жанжалига аралаштирасиз.

Уйга қайтгач, саёҳатчи кўрган давлатлари билан хайрлашмасин, лекин улар билан энг муносиб бўлган янги танишлар билан ёзишмалар орқали алоқада бўлсин. Ва у кўрган нарсалар кийим-кечак ёки одатлардан кўра кўпроқ суҳбатларида акс этсин; ва суҳбатларда у воқеаларнинг тезкорлиги билан эмас, балки жавобларда эҳтиёткорликка кўпроқ эътибор берсин; ва ҳаммага аён бўлсинки, у ўз ватанининг урф-одатларига хиёнат қилмаганлиги чет элликлар ҳурмати учун бўлса ҳам, балки уларни фақат ўзга юртларда ўрганган нарсаларининг энг яхшиси билан безашни исташи эканлиги ҳаммага аён бўлсин.

МАСЛАҲАТ ҲАҚИДА

Маслаҳат сўраш бир кишининг бошқасига ишониши

мумкин бўлган энг катта ишончдир. Бошқа ҳолларда, биз мавжуд нарсаларнинг фақат бир қисмига ишонамиз: ер, мулк, болалар, яхши исм ёки бирон бир тижорат; аммо биз маслаҳатчи сифатида тантаналарга буларнинг барчасини биргаликда ишониб топширамиз; бу эса маслаҳатчиларни бузилмас ва содиқ бўлишга етарлича мажбур қилади. Маслаҳатчига ишонган энг доно подшо бундай вазиятда ўзининг буюклиги ёки донолигини камситадиган нарса деб билмаслиги керак. Раббийнинг ўзи ҳам шундай ҳолатда бўлган, бироқ "маслаҳатчи" номини севимли ўғлининг исмларидан бирига айлантирган. Сулаймон пайғамбар эса "Маслаҳат - кучнинг кафолати" деб эълон қилди. Барча ҳолатлар у ёки бу тарзда текширилиши керак, албатта; агар улар маслаҳат тарзида муҳокама қилинмаса, улар барча тасодифий зиддиятларга дучор бўладилар ва мастлар сингари нотўғри ва тебранишларга сабаб бўлишади. Сулаймон пайғамбар ўғли маслаҳатнинг барча маъносини ўз бошидан кечирди, ваҳоланки, унинг зарурлигини отаси аллақачон тушунган эди: ахир уларнинг илоҳий танланган салтанати биринчи бўлиб ёмон маслаҳат туфайли йўқ қилинди; ва бизнинг тараққиётимиз учун ушбу маслаҳат одатда ёмон маслаҳатларни ажратиб турадиган иккита белги билан изоҳланади, яъни маслаҳатчилар ёш эди ва маслаҳат эса зўравонликка чақирган эди.

Қадимги одамлар ҳукмронларнинг маслаҳатчилар билан узвий алоқасини ҳамда уларнинг маслаҳатлардан оқилона фойдаланишларини тасвирлаган эдилар: биринчидан, Юпитернинг Метида билан никоҳи ҳақидаги афсонада (бу "маслаҳат" деган маънони англатади) билинади, яъни монарх ва маслаҳатчи ўртасидаги иттифоқ тўғрисида; иккинчиси - бу никоҳдан кейин содир бўлган воқеаларда билинади, яъни қуйидагиларда: Юпитерга турмушга чиқиб, Метида, айтишларича, ундан ҳомиладор бўлган, аммо Юпитер унга ҳомилани туғдиришига йўл қўймаган, балки ҳомилани ютиб юборган, ва натижада ўзи ҳомиладор бўлиб, бошидан қуролли Палладани туғди. Ушбу даҳшатли афсона куч сирларидан бири бор. У монархларга ўз давлат

маслаҳатчилари хизматидан қандай фойдаланишни ўргатади. Биринчидан, улар ишни кўриб чиқиш учун маслаҳатчиларга юборишлари керак (бу гўёки уруғлантиришга ўхшайди); уруғ пишиб етганда ва мева, яъни натижа, ҳосил бўлганда, ҳукмронлар маслаҳатчиларга фақат ўзларига боғлиқ бўлган бундай қарорлар ва етакчилиқни қабул қилишларига йўл қўймайдилар, балки яна масала ечимини ўз қўлларига олиб, ва дунёга яқиний қарорлар (бу монархларнинг кучи ва донолик уларнинг ўзларидан келиб чиқадиган (қуролланган Палладага таққосланади) ва бу ҳолат нафақат ҳукмроннинг кучидан, балки уларнинг улуғворлигига улароқ ўзларининг бошларидан келиб чиққандек.

Келинг, маслаҳатнинг ноқулайлиги ва ундан қандай қочиш кераклиги ҳақида тўхтайлик. Бундай ноқулайликлар учтадан иборат. Биринчидан, ишнинг ошкор этилиши, бу уни энди сир эмаслигини билдиради. Иккинчидан, ҳукмрон қудрати ва унинг мустақиллигини камситиш. Учунчидан, маслаҳат бериладиган одамга қараганда кўпроқ маслаҳатчи фойдасига йўналтирилган самимий бўлмаган маслаҳат хавфи. Ушбу ноқулайликларга йўл қўймаслик учун италияликлар ихтиро қилдилар ва французлар эса (баъзи подшоҳлар даврида) махфий кабинет маслаҳатлари тузумидан фойдаланишди; аммо бундай дори касалликнинг ўзига қараганда ёмонроқдир.

Махфийликка келсак, ҳукмронлар иш масаласида ҳар бир маслаҳатчисига ишонишга мажбур эмаслар, лекин улар ушбу ишлардан танлов тарзида фойдаланишлари мумкин. Ҳукмрон қандай қилиб ўзини тутиши кераклигини айтиш, қандай ҳаракат қилиш кераклиги ҳақида маслаҳат сўраганга эҳтиёж йўқ; ўзларининг сирларини ошкор қилиш ўзларидан келиб чиқишида ҳукмронлар эҳтиёт бўлишсин. Яширин маслаҳатчилар кенгашларга келсак, уларнинг шиори қуйидагича бўлиши мумкин эди: "Plenus rimarum sum" ("Тешиқлар атрофнинг ҳамма жойида, мен ҳамма жойдан оқмоқдамен" - қўшимча бизники - Қ.Ш.). Сухбатни ўз ютуғи деб биладиган бир нодон киши сукутни ўз вазифаси деб

биладиганлардан кўра кўпроқ муаммоларга дуч келади. Албатта, тўлиқ махфийликни талаб қиладиган ҳолатлар мавжуд бўлиб, уларни подшоҳдан ташқари бир ёки икки киши билиши керак. Ва бундай маслаҳатларнинг самараси йўқ деб ҳисоблаш мумкин эмас; чунки улар махфийликдан ташқари, йўналишнинг бирлигини ҳам таъминлайди. Бироқ, бу фақат ақли доно, эҳтиёткор монарх томонидан амалга оширилиши мумкин; махфий маслаҳатчилар ҳам доно одамлар бўлиши ва, айниқса, ўз подшоҳларига садоқатли бўлишлари керак. Бундай ҳолатлар Англия қироли Генрих VII даврида бўлган, бу исмли монарх Мортон ва Фоксдан ташқари энг муҳим масалаларда бошқа ҳеч кимга ишонмаган.

Монарх ҳукмронлигининг камситилишига келсак, бизнинг юқорида қайд этилган афсонамиз бу бахтсизликни ҳам қондириш учун воситани кўрсатади. Шубҳасиз, маслаҳат нафақат хор қилмайди, балки монархни юксалтиради. Ҳеч қачон ҳукмрон ўз маслаҳатчилари орқали мустақилликдан маҳрум қилинмаган, агар, албатта, улардан биттаси ҳаддан ташқари кўтарилмаган бўлса ёки уларнинг бир нечтаси ҳаддан ташқари яқин иттифоқ тузмаган бўлса; бундай ҳолатни осонгина аниқлаш ва тузатиш мумкин. Сўнгги ноқулайлик, яъни одамларнинг ўз манфаатларини ёдда тутган ҳолда маслаҳат бериш тенденциясига келсак, шубҳасиз қуйидаги сўзлар: " *Non inveniet fidem super terram* " ("Ер юзида у имон топадимиз?" - қўшимча бизники - К.Ш.) - ёмон пайтларни англатади, алоҳида олинган шахсни эмас. Табиатан содиқ, самимий, тўғридан-тўғри гапирадиган ва ҳалол, ҳийла-найрангсиз ёки икки юзламачи бўлмаган одамлар ҳам бор; уларни, авваламбор, ҳукмронлар ўзларига яқинлаштириши керак. Бундан ташқари, маслаҳатчилар бир-бирларига эргашмасликлари учун ўзаро рози бўлмайдилар ва бир-бирларини орқасидан пойлайдилар; шунинг учун, агар кимдир ўзининг маслаҳатида шахсий ёки гуруҳ мақсадларини бошқарса, бу одатда шоҳнинг қулоғига тезда етиб боради. Аммо ҳукмрон ўз маслаҳатчиларини яхши билиши билан бир қаторда маслаҳатчилар ҳам ўз ҳукмронини яхши билиши керак: *Principis est virtus maxima*

nosse suos ("Сувереннинг асосий фазилати - ўз атрофини билишдадир" - қўшимча бизники - К.Ш.).

Бошқа томондан, маслаҳатчилар монархнинг шахсияти ҳақида ҳаддан ташқари қизиқмасликлари керак. Ўзининг шахсий хусусиятларидан кўра хўжайинининг ишларини яхшироқ тушуниш ҳақиқий маслаҳатчига мос келади, чунки у монархга чинакам маслаҳат беради ва ўз нафига берилиб кетмайди. Ҳукмрон маслаҳатчиларни ёлғиз тарзда ва бошқалар билан биргаликда тинглаш фойдалидир. Ёлғиз тарзда фикр билдириш эркинроқ бўлади, жамоатчиликда эса - кўпроқ ҳурмат билан ифода этилади. Юзма-юз маслаҳатда одам ўз мойиллигини янада жасорат билан очиб беради, жамоатчилик тарзда эса у бошқаларнинг таъсирига берилиб кетиши эҳтимоли кўпроқ, шунинг учун маслаҳатчини икки ҳолатда ҳам тинглаш керак; бундан ташқари, ўзларининг эркинлигини таъминлаш учун қуйи даражадаги одамларни эшитиш яшироқдир, юқори мартабали одамларни эса бошқалар қаторида эшитиш керак, уларга муносиб ҳурмат кўрсатиш зарур. Ва агар ҳукмдорлар бирон бир масалада маслаҳат сўрашлари фойдасиз бўлар эди, агар улар бир пайтнинг ўзида маслаҳатчиларнинг ўзлари ҳақида ҳам сўрамасалар, чунки ҳамма нарсалар гўёки жонсиз ҳайкалларга ўхшайдир, ва фақатгина яхши ижрочилар ушбуларни ҳаётга қайта уйғотади. Аммо, бамисоли "секундум генера" (лотинча "умуман", "умуман олганда" - қўшимча бизники - Қ.Ш.) одамлар ҳақида ғоя ёки математик формулалар ҳақида суҳбатлашяптгандек, гўё ва шу йўналишда бу одам қандай одам бўлиши кераклиги тўғрисида фикр юритганда : ахир, энг катта хатоларга йўл қўйиш буюк шахсларни танлашда рўёбга чиқади; ва, шунингдек, ҳукмнинг энг катта тўғрилиги ҳам шу йўналишда топилади. Ҳақиқатан ҳам "optimi consilarii mortui" ("энг яхши маслаҳатчилар - ўликлардир" - қўшимча бизники - К.Ш.) деб тўғри дейилган, чунки маслаҳатчилар журъат этмайдиган ҳолатларда китоблар ҳақиқатни айтади. Шунинг учун бундай китобларнинг билимдони бўлиш, айниқса, шубдай китоблардаки, ушбуларнинг муаллифлари ўзлари бир

пайтлар бу дунё сахнасида актёр бўлган бўлсалар ажаб эмас.

Бугунги кунда кўпчилик кенгашлар осонгина тўпланади; муаммолар муҳокама қилинмайди, шунчаки балки улар ҳақида фикр алмашувидек; қарорлар эса жуда тез қабул қилинади. Муҳим масалаларни муҳокамасига энг камида бир кун ажратилса айни муддао бўларди, фақат кейинги кун қарор қабул қилиш учун ажратилса яхшироқ бўлар эди: " *In nocte consilium*" ("кечаси ётиб ўйла, эрталаб туриб сўйла" - қўшимча бизники - К.Ш.). Айнан шу йўналиш Англия билан Шотландияни бирлаштириш бўйича комиссияда амалга оширилди. Сўровларни юбориш учун сизга махсус кунларни ажратиб қўйишингизни маслаҳат бераман: шундан кейин ариза берувчилар тегишли равишда тингланади ва маслаҳатчилар давлат ишларига вақт ажратадилар, шунда улар " *hoc agree*" ("долзарб масалалар билан банд бўлиш" - қўшимча бизники - К.Ш.) бўлишлари мумкин ... Кенгашга ишларни тайёрлайдиган қўмиталарни танлашда уларга икки томонлама кучларни киритиш орқали холислик муҳитини яратмасдан, чинакам холис шахсларни сайлаш яхшироқдир. Шунингдек, масалан, савдо, ғазначилик, ҳарбий, суд, шунингдек, баъзи вилоятларда доимий комиссиялар тузиш керак, чунки бу ерда бир қатор махсус кенгашлар ва фақат битта давлат қўмитаси мавжуд (масалан, Испанияда), улар шунчаки доимий комиссиялардан бошқа нарса эмас, фақат катта ваколатларга эга, холос. Кенгаш олдида ўз соҳасининг мутахассиси сифатида гувоҳлик беришлари керак бўлган шахслар (масалан, адвокатлар, денгизчилар, тангалар ишлаб чиқарувчилар (пул зарбхона ишчилари) ва шунга ўхшашлар) аввал комиссияларда эшитилиб, кейин керак бўлса, совет олдида сўзга чиқишса яхши бўлар эди. Ва улар оломон ёки баланд талаблар билан келишларига йўл қўйманг: бу хабардор қилиш ўрнига эшитиладиган масалани чалкаштиради.

Кенгашга узун стол қўйиш керакми, ёки тўртбурчак ёки деворлар атрофида стуллар қўйиш керакми - буларнинг барчаси шунчаки аҳамиятсиз бўлиб туюлади, лекин аслида бу жуда муҳим аҳамиятга эга, чунки узун столда барча ишлар

бир неча кишининг олдида ўтирган холда бажарилади, бошқа шакли столда ўтирганлар, қуйида ўтирган бўлсаларда ўз фикрларини билдириш имкониятига эга бўладилар. Кенгашда ўтирган монарх, қайси фикрга мойиллигини билдиришда эҳтиёт бўлсин; акс ҳолда маслаҳатчилар ўз фикрларини билдириш ўрнига "Plasebo" ("Сизники маъқул" - қўшимча бизники - К.Ш.) дейишни бошлайдилар.

СОХТА ДОНОЛИК ҲАҚИДА

Французлар аслида ўзларига қараганда донороқ, испанлар эса ўзларидан кўра донороқ кўринади, деган фикр мавжуд. Қай даражада бу халқларга нисбатан тўғри бўлиши мумкинлигини билмайман, лекин, албатта, одамларга нисбатан шундайдир. Ахир, ҳаворий художўй одамлар ҳақида айтганидек: "Тақводорликнинг бир шаклига эга бўлганлар, лекин уни кучидан воз кечганлар", демак, албатта, донолик ва қобилиятларга эга бўлмаган ёки ушбулардан деярли ҳеч нарсага эга бўлмаган ҳолда, ўзларини ақли доно этиб кўрсатадиганлар бор, "Magno sonatu pigas" ("Сиз пашшадек нарсани филдек килиб кўрсатасиз" - қўшимча бизники - Қ.Ш.).

Ҳушёр инсонлар бу формалистларнинг қандай ҳийланайрангларга мурожаат қилишларини ва катталаштирувчи кўзойнакларни текис сиртни ҳажми ва чуқурлиги билан ажралиб турган танага ўхшатишни кузатиш кулгилидир; буларнинг барчаси сатирик кулгига лойиқдир. Баъзилар шунчалик даражада махфий ва ўзини тутта оладик, улар фақат ўз товарларини (яъни мавжуд бойликларини) фақат хира ёруғликда намойиш этишади ва ҳар доим ўзларига яна қўшимча бирон нарса яширатганларидек ўзларини тутишади; ва ҳатто, ўзлари яхши тушунмайдиган нарсалар ҳақида гаплашаётганларини билсалар ҳам, шунга қарамай, бошқа одамларда улар гапира олмайдиган нарсаларни биладигандек таассурот қолдиришга уринадилар. Баъзилар ўзларини юз ифодалари ва имо-ишоралар билан, ақлли белгилар билан ақлли эканликларини ифода этадилар;

масалан, Цицерон Пизон ҳақида гапирганда, яъни Пизон унга жавоб берганида, бир қошини пешонасига баланд кўтарган, иккинчисини эса иягига туширган: «Respondes, altero ad frontem sublato, altero ad mentum depresso supercilio; crudelitatem tibi non placere» (" Сиз жавоб берганда, бир қошингизни пешонангизга кўтариб, иккинчисини иягингизга ташлайсиз; аммо ваҳшийлик кўриниши сизга ярашмайди." Бу Цицероннинг сўзлари - қўшимча бизники - Қ.Ш.).

Баъзилар ўзларининг билимларини тасдиқлаш учун таъсирчан сўзларни эътирозга йўл қўймайдиган оҳангда талаффуз қилиш орқали билдиришади, сўнгра улар исботлай олмайдиган нарса аллақачон қабул қилинган ва маъқулланган каби гапиришни давом эттиришади. Бошқалар эса, агар бирор нарсага уларнинг ақли етмайдиган бўлса, ўзларини ушбу нарсаларга нисбатан менсимайдиган қилгандек кўрсатишади ёки ушбулар аҳамиятсиз ёки ғалати деб эътибор бермайдилар, ва шу билан ўзларининг жоҳиллигини қанақадир беманилик сифатида билдирадилар. Ҳар доим бирон нарсага рози бўлмаганлар бор ва одатда одамларни қандайдир нозиклик билан ҳайратда қолдириб, масаланинг моҳиятидан қочишади улар, ва шу билан саволни ёпиб қўйишади; бундай инсонлар тўғрисида Авл Геллий шундай деган: " Nominem delirum, qui verborum minutiis reruin frangit pondera" ("Сўзларнинг мантиксизлиги билан айтиладиган нарсаларни пучга чиқарадиган қуруқ маҳмадона" - қўшимча бизники - Қ.Ш.).

Афлотун ўзининг "Протагор" асарида ҳам Продик шаклида бундай одамни нафратланиш билан кўрсатади ва уни бошидан охиригача уйдирма фарқлардан иборат нутқ сўзлашга мажбур қилади. Одатда бундай одамлар барча мунозараларда осонликча рад этиш позициясини эгаллайдилар ва эътирозлар ва қийинчиликларнинг башоратлари билан ишончни қозонишга ҳаракат қилишади: чунки таклифлар рад этилганда ҳаммаси шу ерда тугайди ва нуқта қўйилади; аммо агар улар қабул қилинса, бу янги ҳаракатга киришни англатади; бу сохта донишмандлик

лаъватдир. Хулоса қилиб айтганда, ҳеч бир муваффақиятсиз савдогар ёки ниқобланган банкрот ўз бойлигига бўлган ишончни сақлаб қолиш учун ҳийла ишлатмайди, чунки бу усулда бўлмағур одамлар ўз қобилиятларига бўлган ишончни сақлаб қолишади. Сохта ақлли одамлар ўзлари ҳақида яхши фикр ҳосил қилиш учун бундай ҳийла-найрангларни ишлатади; аммо, ҳеч ким уларни хизматга жалб қилмасин, чунки, албатта, ишни бажариш учун бир оз аҳмоқона одам бўлса ҳам яхшироғ, ғайриоддий расмиятчига кўра.

ДЎСТЛИК ҲАҚИДА

"Ёлғизликдан завқ топган ё ёввойи ҳайвон ёки худо" - деган кишига қўшимча тарзда бу сўзларда мавжуд бўлганидан кўра кўпроқ ҳақиқатни ҳам, ёлғонни ҳам бир неча сўз билан ифодалаш қийин. Чунки ҳар қандай одамда табиий ва яширин нафрат ва жамиятдан нафратланиш, ёввойи ҳайвонларга мансуб хислатни ўз ичига олади; аммо ёлғизликда илоҳий нарса борлиги умуман адолатсизликдир, фақат у ёлғизликда топадиган завқдан эмас, балки севгидан ва янада юксак ҳаёт тарзи учун ёлғиз қолиш истагидан келиб чиқадиган ҳолатлар бундан мустасно. Маълум бўлишича, бу ёлғон ва ясама баъзи бутпарастлар орасида бўлган - кандиялик Эпименидда, римлик Нумда, сицилиялик Эмпедоклда ва тианалик Аполлонийда; ва ҳаққоний ва ҳақиқий - черковнинг қадимги зоҳидлари ва муқаддас оталари орасида намоён бўлган. Аммо ёлғизлик нима эканлигини ва унинг нимага олиб келишини жуда кам одам тушунади, чунки оломон - жамият эмас, одамлар эса - шунчаки расмлар галереяси, суҳбат эса шунчаки севги йўқ бўлган жиринглаб турувчи садодир. Лотинча ҳикматли сўзлар "Magna civitas, magna solitudo" (бу "катта шаҳар, катта ёлғизлик" деган маънони англатади - қўшимча бизники - Қ.Ш.) бу ҳолатни қисман тушунтиради; чунки катта шаҳарда дўстлар бир-биридан ажралиб қоладилар, шунинг учун аксарият ҳолларда кичикроқ аҳоли сифатида яшайдиган қўшнилар орасидагидек бундай дўстлик ҳисси мавжуд эмас.

Аммо биз бундан ҳам узоқроқ фикрга борамиз ва асосли равишда тасдиқлашимиз мумкинки, ҳақиқий дўстларнинг йўқлиги дунё кимсасиз бўлиб қоладигандек, бу том маънода қайғули ёлғизликдир; ва ҳатто, шу маънода, табиати ва меҳр-муҳаббати туфайли дўстликка қодир бўлмаган ҳар қандай кишининг ёлғизлиги ҳам инсоний фазилатларидан эмас, балки ёввойи ҳайвон табиатидан келиб чиқади.

Дўстликнинг асосий меваси юракни ортиқча эҳтирос ва изтироблардан халос қилиш ва озод қилишдадир, бу эса ҳар хил эҳтиросларни келтириб чиқаради. Қорин оғриғи ва бўғилиш касалликлари танага энг хавfli эканлигини биламиз; бу руҳга нисбатан ҳам бошқача эмас. Сиз жигарни бўшатиш учун сарсапареил илдизини, талоқни бўшатиш учун темирни, ўпка учун олтингугуртни, мия учун қундуз жетини ичишингиз мумкин; аммо ҳеч қандай восита юракни шунчаки енгиллаштирмайди, у билан қайғу, қувонч, қўрқув, умид, шубҳа, ният ва қалбда ётган ва унга зулм этадиган барча нарсаларга шерик бўлиши мумкин бўлган ҳақиқий дўстга этмайди, буни фуқаролик гуноҳларига тавба қилиш ёки эътироф этишни тан олиш дейиш мумкин.

Буюк подшоҳлар ва монархлар биз айтган дўстлик самарасини қанчалик юксак қадрлашини кузатиш ҳайратланарли нарсас; шу қадар лойиқлиги баландки, ҳукмронлар ўзларининг хавфсизлиги ва буюклигини хавф остига қўйиб, уни кўп марта сотиб олишади. Чунки ҳукмронлар субъектлари ва хизматкорларининг мавқеидан уларни ажратиб турадиган масофани ҳисобга олган ҳолда, бу мевани узиб ололмайди, фақат (ундан баҳраманд бўлиш имкониятини қўлга киритиш учун) баъзи одамларни юқори мартабали қилиб, уларни ўзларига шерик сифатида яқинлаштириб, деярли ўзларига тенг каби, бу эса бир неча марта ноқулайликларга олиб келди. Замондошлар бу шахсларни гўё иноят ёки яқин алоқада бўлгандек "севимлилар" ёки "махфийлар" деб аташади. Аммо лотинча номи уларнинг асл мақсади ва сабабларини белгилайди, уларни "participles surarum" ("ташвишларга алоқадор") деб номлайди, чунки айнан шу дўстона иттифоқни билдиради. Ва

биз буни нафақат заиф ва сезгир хукмронлар, балки уларнинг энг донолари ва энг эҳтиёткорлари ҳам амалга оширганлигини аниқ кўриб турибмиз; улар тез-тез ўзлари дўст деб атаган баъзи хизматкорларини ўзларига яқинлаштирдилар ва бошқаларга уларни худди шундай чақиришга рухсат беришди, яқин одамлар орасида қабул қилинган юқорида қайд этилган сўздан фойдаланиб.

Л.Сулла Римни бошқарганида, Помпейни (кейинчалик буюк деб номланган) шунчалик юксалтирдик, у Сулладан кучлироқ бўлганлиги билан мақтанди. Чунки Помпей Сулланинг хоҳишига қарши дўстларидан бирига консуллик лавозимини берганида ва Сулла унга ғазабланиб, Помпей билан бу ҳақда қаттиқ оҳангда гапира бошлаганда, Помпейнинг ўзи унга ҳужум қилди ва ҳатто уни жим қилди, “одамлар ботаётган қуёшга қараганда чиқаётган қуёшга сажда қиладилар” деб. Децимус Брут Юлий Цезарнинг назарида шундай буюкликка эга эдики, Цезарь ўз васиятномасида жиянининг номидан сўнг уни вориси деб эълон қилди. Ва у Цезарь устидан шундай кучга эга бўлганки, айнан ўзи Цезарни ўлимини тезлаштирди. Чунки Цезар ёмон аломатлар туфайли ва айниқса Калпурниянинг бир туши туфайли Сенатни тарқатиб юбормоқчи бўлганида, бу одам уни қўлини мулойимлик билан кўтариб, у, Цезарь, Сенатни тарқатиб юбормаслигига умид қилишини айтди, токим унинг хотини янада хайрли туш кўрмагунича. Ва у эҳтимол, Цезарга шунчалик даражада маъқул келганки, Антоний Цицероннинг ёзувларидан бирида сўзма-сўз келтирилган мактубида уни “венефиса” - “сеҳргар” деб атаган, гўё у Цезарни сеҳрлаб қўйгандек. Август Агриппани шунчалик юксакликка кўтардик (гарчи у камбағалликда туғилган бўлса ҳам), Агриппадан қизи Юлия турмуш қуриши тўғрисида маслаҳат сўраганда, Агриппа журъат этиб, қизини унга (Агриппага) турмушга беришини ёки хукмрон рози бўлмаса, Агриппани ҳаётдан маҳрум қилишини айтди: учинчи йўл йўқ – шундай даражада Цезар Агриппани улуғлаган эди. Тиберий Цезарь даврида Сеян шундай баландликка кўтарилдики, иккаласини ажралмас дўст деб

аташганди. Тиберий унга ёзган мактубида: " Naes pro amicitia nostra non occultavi" ("Мен буни сендан дўстлик туфайли яширмадим" - қўшимса бизники - К.Ш.); ва бутун Сенат ахли иккаласи ўртасидаги дўстликнинг буюк қиймати шарафига қурбонгоҳни маъбуда сифатида Дўстликка бағишладилар.

Худди шу ёки ҳатто ундан ҳам кучли дўстлик Септимиус Северус ва Плавциан ўртасида мавжуд эди. Чунки у тўнғич ўғлини Плавцианнинг қизига уйланишга мажбур қилди; ва кўпинча Плавцианни ўғлига қарши ҳаракатларида қўллаб-қувватлади; шунингдек, Сенатга йуллаган хатларидан бирида қуйидагиларни ёзган: "Мен бу одамни шу қадар яхши кўраманки, унинг умри меникига кўра узоқроқ бўлишини хоҳлайман". Агар бу императорлар Троян ёки Маркус Аврелий сингари бўлса эди, бу дўстлик уларнинг табиатидаги чексиз меҳрдан келиб чиққан деб ўйлаш мумкин эди; аммо, буларнинг ҳаммаси шунчалик доно бўлганлиги сабабли, шу қадар куч ва руҳий зўравонликка эга эдилар ва ўзларини шу қадар севишар эдики, буларнинг барчаси ўзларнинг фаровонлигини ўйлашларини аниқ исботлайди (гарчи бу умуман инсон учун имкон қадар улкан бўлса ҳам) агар ушбу фаровонликни тўлиқ қиладиган дўсти бўлмаса, ўзларини фақат ярим юракдек ҳисоблашарди; ваҳоланки уларнинг барчаси хотинлари, ўғиллари ва жиянлари бўлган император бўлишларига қарамай, бу қариндошларнинг барчаси дўстлик берадиган тасаллини беролмасдилар.

Шуни ҳам унутмаслигимиз керакки, Комин ўзининг биринчи хўжайини герцог Довюрак Карл ҳақида уни ташвишга солган сирларни ҳеч ким билан баҳам кўрмаслигини пайқаб қолганини айтганди, шундан сўнг ўз ҳаётининг сўнгги йилларида "ўша маҳдудлик уни озгина кучсиз қилди ва ақлига ҳам путур етказди" деб қўшимча қилади. Албатта, Комин, агар хоҳласа, ўзининг иккинчи хўжайини Людовик XI ҳақида ҳам худди шундай ҳукм чиқариши мумкин эди, чунки хўжайинининг маҳдудлиги Коминнинг азоби эди. Пифагорнинг " Cor ne edito" - "Юрагингни кемирма" деган қанотли сўзлари бироз қоронғироқ туюлади, аммо маъно жиҳатидан жуда тўғри.

Албатта, очиғини айтганда, кўнглини очадиган дўстлари бўлмаганлар ўз қалбининг қонхўрларидир. Аммо бир нарса мутлақо ажабланарлидир (ва шу билан мен дўстликнинг биринчи самарасини кўриб чиқишни якунлайман), яъни дўстимга ўзимнинг "Мен"имни очилиши иккита қарама-қарши ҳаракатни келтириб чиқаради, чунки бу қувончни икки барабар оширади ва қайғуларни иккига бўлади.

Демак, инсон руҳига таъсир этиши нуқтаи назаридан дўстлик алкимёгарлар илгари инсон танасига таъсир қилишда ўзларининг тошларига тегишли бўлган қадр-қимматга эга бўлганидек, дўстлик табиатнинг манфаати ва фойдаси учун барча қарама-қарши ҳаракатларни келтириб чиқаради. Аммо алкимёгарлар ёрдамига мурожаат қилмасак ҳам, табиатнинг одатий жараёнида бунга яққол мисол мавжуд, чунки таналарда алоқа ҳар қандай табиий ҳаракатни кучайтиради ва қўллаб-қувватлайди, бошқа томондан, ҳар қандай бўронли таассуротни сусайтиради ва хиралаштиради; руҳ билан бўлган бу ҳолат худди шундай бўлади.

Дўстликнинг иккинчи самараси ҳислар учун биринчиси каби ақл учун ҳам шифобахш ва ажойибдир. Ахир, бўрон ва эҳтирос бўронларидан дўстлик, албатта, об-ҳавони яхши қилади ва бу қандайдир фикрни зулмат ва фикрларнинг чалкашликларидан аниқ нурга олиб чиқади. Бу фақатгина инсон ўз дўстидан олган тўғри маслаҳатига нисбатан тўғри эканлигини тушунмаслик керак, бу ҳақда биз қуйида гаплашамиз; аммо шуниси аниқки, агар кимнингдир фикри кўп фикрлар билан банд бўлса, у ҳолда унинг ақли ва тушунчаси бошқа одам билан суҳбатлашиш ва мулоҳаза қилишда ҳақиқатан ҳам равшан ва очиқ бўлади; у ўз фикрларини осонроқ таҳлил қилади; у уларни янада уйғун тартибда жойлаштиради; у сўзларга айланганда қандай қарашларини кўради; ниҳоят, у ўзидан ақллироқ бўлиб, бутун бир кунлик фикрлашдан кўра бир соат баланд овоз билан фикр юритишда кўпроқ нарсага эришади. Фемистокл форс шоҳига ўз фикрларини яхши ифода этди: «Инсон нутқи аррас гиламига ўхшайди, очилган ва кузатиш учун тўлиқ очиқ бўлган ҳолда; натижада, тасвирлар аниқ фигуралар

кўринишида пайдо бўлади; агар улар фақат фикрларда қолсалар, улар ўралган гиламга ўхшайди." Ақлни очишдан иборат бўлган дўстликнинг бу иккинчи самарасини нафақат маслаҳат беришга қодир бўлган бундай дўстлардан олиш мумкин (улар энг яхши дўстлардир); аммо бундай одамсиз ҳам инсон ўзини англайди, ўз фикрларини ойдинлаштиради ва ақлини ўзи кесмайдиган тошга ўхшаш чархлайди. Бир сўз билан айтганда, инсон ҳаёлга ёки расмга мурожаат қилгани маъқул, бошига ҳеч қандай йўл тополмай, фикрлари тикилиб қолишига йўл қўйгандан кўра яхшироқдир.

Шундай қилиб, дўстликнинг ушбу иккинчи самарасини тўлиқ бажариш учун, унинг оддий кузатув учун очикроқ ва қулайроқ бўлган бошқа томони, яъни дўстнинг тўғри маслаҳати масаласи. Гераклит ўз жумбоқларидан бирида маъқул фикр билдириб : "Қуруқ ёруғлик ҳар доим энг яхшисидир" деди. Албатта, инсон бошқа бировнинг маслаҳатидан олган нур, ўз ақл-идрокидан ва ҳукмидан келиб чиқадиган нурдан кўра қуруқроқ ва тозадир, чунки иккинчиси доимо ҳис-туйғулари ва одатларига тўйинган ва бойитилган. Демак, дўстнинг маслаҳати билан одамнинг ўзига берган маслаҳати ўртасида худди шундай фарқ бор, худди дўстининг маслаҳати билан хушомадгўйнинг маслаҳати ўртасида каби. Чунки ўзига хушомад қилгандан каттароқ хушомадгўй йўқ ва худбин хушомад учун дўстнинг очик ва эркин фикридан кучли восита ҳам йўқ. Икки хил маслаҳат бор: бири ахлоқ, иккинчиси иш ҳақида. Биринчисига келсак, руҳий саломатликни сақлашнинг энг яхши усули шунчаки дўстингизни огоҳлантиришдир.

Ўзингизни жавобгарликка тортиш баъзан жуда кучли ва ҳалокатли доридир. Яхши ахлоқий китобларни ўқиш бироз зерикарли ва жонсиздир. Бошқаларда хатоларингизни пайқаш ҳар доим ҳам бизнинг ишимизга мос келавермайди. Энг яхши дори (менинг фикримча, энг яхши таъсирчан ва энг яхши қабул қилинадиган) дўстингизнинг огоҳлантиришидир. Кўпгина инсонлар (айниқса, юқори лавозим эгалари) аслида қандай жиддий хатолар ва ўта бемаъни нарсаларга дуч келаётганларини кўриш қизиқ,

чунки уларга бу хатолар ҳақида айтиб берадиган дўсти йўқ ва шу тариқа улар ўзларининг обрўсига ҳам, фаровонлигига ҳам катта зарар етказадилар, чунки авлиё Яков айтганидек, улар "ойнада этарлича кўрган ҳолда, дарҳол ўз қиёфасини ва кўринишини унутиб юборадиган" одамларга ўхшайди. Ишга келсак, бир киши, агар хоҳласа, икки кўз бирдан кўпни кўрмайди деб, ўйлаши мумкин ёки ўйновчи ҳар доим ташқи кузатувчидан кўпроқ нарсани кўради деб; ёки ғазабланган одам алифбонинг барча йигирма тўртта ҳарфларини хотиржамлик билан санаб чиқадиган каби ақлли эканлигидек; ёки тўхтаб турган жойдан бўлгани каби мушкет билан ҳам ўқ узишингиз ва ҳар қандай нарсада фақат ўзингизга таяниб, бундай аҳмоқ ва асоссиз хаёлларга эга бўлишингиз мумкин. Аммо барча воситалар тугагандан сўнг, яхши маслаҳат ўз ёрдами билан масалани ечади.

Агар бирор киши маслаҳатни қабул қиламан деб ўйласа, лекин бунинг бир қисмини бировдан, иккинчисини бошқа одамдан маслаҳат сўраб, қисмларга бўлаклаб бажарса, демак, бу яхши (яъни, эҳтимол яхшироқ, агар у ҳеч кимдан умуман сўрамаган бўлса). Бироқ у иккита хавфга дуч келади. Биринчи нарса - унга нотўғри маслаҳат берилади, чунки маслаҳат тўлиқ ва садоқатли дўстидан келган ҳолатлар бундан мустасно, камдан кам ҳолларда бундай ҳолат худбин ва атайлаб уни берган одамнинг мақсадларига эришишга қаратилган. Иккинчиси, унга зарарли ва хавфли маслаҳатлар берилиши (яхши ният билан бўлса ҳам), бу қисман муаммо келтириб чиқаради ва қисман масалани тўғрилаш воситаси бўлади; гўё сиз шикоят қилаётган касалликни яхши даволайдиган, аммо танангиз билан таниш бўлмаган ва шу сабабли у сизни ушбу касалликдан даволай оладиган, аммо соғлиғингизни бузадиган баъзи бир шифокорларни таклиф қилганингиз каби ёки бошқа ҳар қандай усулда ва шу билан касалликни даволаш, аммо беморни ўлдириш каби. Аммо сизнинг аҳволингиздан тўлиқ хабардор бўлган дўстингиз сизга бошқа муаммо туғдирмаслик учун масалани эҳтиёткорлик билан тузатади. Шунинг учун, тасодифий маслаҳатларга ишонманг, улар сизнинг ишларингизни

тартибга солиш ва уларга тўғри йўналиш беришдан кўра сизни чалғитиши ва четга олиб чиқиш эҳтимоли кўпроқ.

Дўстликнинг ушбу икки олижаноб меваларидан ташқари (ҳиссиётларда тасалли ва ҳукмларда қўллаб-қувватлаш), шунингдек, анор каби кўплаб доноларга бой бўлган сўнгги мевалар мавжуд. Мен барча масалаларда ва ишларда ёрдам ва иштирокни назарда тутяпман. Бу ерда дўстликнинг ҳаётдаги кўплаб афзалликларига ишонч ҳосил қилишнинг энг яхши усули - атрофга қараш ва одамнинг ўзи қила олмайдиган қанча нарсалар борлигини англашдир. Ва, кейин аён бўлишича, қадимги одамларнинг "дўст - бу иккинчи ўзлик" деган ибораси етарлича адолатли эмас, чунки дўст иккинчи ўзликдан кўра анча юқорироқдир. Инсонлар ўз ҳаётларини яшайдилар ва ўлиб кетишади, айниқса, улар қалбида юрагига сингиб кетган баъзи нарсалар бўлса - ўз фарзандининг ҳаётини тартибга солиш, муаян ишни тугаши ва ҳоказо. Агар бирор кишининг садоқатли дўсти бўлса, у ҳаётдан кўз юмса ҳам у бажарилмаган ишлар ҳақида ғамхўрлик қилишига деярли амин бўлиши мумкин; Шундай қилиб, инсон ўз хоҳиш-истакларини бажариш учун гўё икки ҳаётга эга бўлади. Инсон фақат битта танага эга ва у маконда фақат битта жойни эгаллайди, лекин дўстлик бўлган жойда, ҳаётнинг барча қийинчиикларидан ўтиш икки баравар кўпайишга ўхшайди: улар инсоннинг ўзига ҳам, унинг ўринбосарига ҳам берилади, чунки у ушбуларни ўз дўсти орқали амалга ошириши мумкин. Дунёда ўз шарафи ва яхши номини қадрлайдиган киши ўзи айтолмайдиган ёки қилолмайдиган нарсалар қанча? Бирор киши ўзининг афзалликларини таърифласа ва ҳатто, ундан ҳам юқори даражага кўтарса, бу камтар бўлиши эҳтимолдан йироқ; шундай бўладигани, у ибодат қилиши ёки бирон бир нарса сўраши кераклигига ва шунга ўхшаш бошқа нарсаларга дош беролмайди. Аммо буларнинг барчаси дўстнинг каломи билан айтилса жуда яхши, гарчи бу унинг оғзидан эшитиладиган бўлса, уялиб айтилган ҳолда ҳам. Бундан ташқари, инсоннинг шахсияти бузилиши мумкин бўлмаган кўплаб шартлар билан боғлиқдир. Инсон ўғли билан фақат

ота сифатида гаплаша олади, хотини билан - фақат эр сифатида; душмани билан - фақат баъзи ибораларни ишлатиш орқали гаплашади. Шу билан бирга дўст одамга мос келадиган тарзда эмас, балки вазият талаб қилганидек гапира олади. Дўстликнинг барча афзалликларини чексиз санаб ўтиш мумкин. Инсон ўз ролини етарлича ўйнай олмаса, мен қуйидаги қонидани таклиф қиламан: агар унинг дўсти бўлмаса, у саҳнани тарк этиши лозим.

СУҲБАТ ҲАҚИДА

Баъзилар суҳбат давомида ҳақиқат нима эканлигини англашда ақл-идрок кўрсатишдан кўра, ўзларининг ақллари учун мақтовга сазовор бўлишга ва ҳар қандай далилларини ҳимоя қилишга қодир эканликларини исботлашга интилишади; гўё агар сиз баъзида билармонлик бўйича нималарни билмаслигингизни билсангиз, кейинги сафар одамлар сиз гўёки ҳамма нарсани биласиз ёки сиз билмаган нарсалар ҳақида гўёки билишингизни ўйлашларининг ўзи мақтовга лойиқдир. Инсон ўзи ҳақида жуда кам гапириши ва айтадиган гапини эҳтиёткорлик билан танлаши керак. Илгари битта танишим ҳақида менсимай гапирадиган бир кишини билар эдим: "У ақлли одам бўлишни хоҳласа керак, чунки у ўзи ҳақида жуда кўп гапиради". Инсон ўзини мақташга тўғри келадиган биргина ҳолат мавжуд: у бошқаларнинг қадр-қимматини мақтаганида, ўзи эса бу қадр-қимматга эга деб даъво қилган ҳолат. Бошқа одамларнинг шахсиятига таъсир қиладиган гаплардан жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланиш керак, чунки суҳбат далада сайр қилиш каби бўлиши ва ҳеч кимни уйга олиб кирмаслиги назарда тутган ҳолда. Мен Англиянинг ғарбий қисмидан икки таниқли одамни билардим. Улардан бири кинояга мойил эди, лекин ҳар доим ўз уйида бировларни шоҳона қабул қиларди. Иккинчиси эса унинг дасрутхони атрофида ўтирганлардан кимдандир сўрарди: "Ростини айтинг-чи, аслида биронта ҳам масхара ва чақиш сўз бўлмадими?" Бунга меҳмон одатда жавоб берарди: "Бу ва булар бўлди". Шунда уй хўжайини

айтарди: "Мен у ҳақиқатан ҳам яхши кечки овқатни бузишига амин эдим". Нутқда эҳтиёткорлик чиройли сўзлашдан кўпроқ нарсани англатади; ва биз билан муомала қиладиган одам билан тўғри гаплашиш қобилияти яхши ва уйғун гапириш қобилиятидан кўпроқ нарсани англатади.

Узлуксиз нутқ, ҳаттоки яхши, қобилиятли суҳбатлашиш имконияти бўлмаган тақдирда, ақлнинг сустлигини кўрсатади; суҳбатдошнинг ўз фикрларини аввало изчил ва чуқур ифода этиш қобилиятсиз суҳбатдаги яхши жавоби ҳукмларнинг юзаки ва заифлигини кўрсатади. Шундай ҳолатни биз ҳайвонларда кузатамизки, югуришда ҳаммасидан заифроқ бўлганлар бурилиш пайтида энг эпчил бўлишади; този ит ва қуён ўртасидаги фарқ шунда. Ишга киришишдан олдин жуда кўп тафсилотлар бериш тингловчиларни чарчатади; уларга умуман маслаҳат бермаслик кўпол ҳаракат қилишдек шунчаки.

ИНСОН ТАБИАТИ ҲАҚИДА

Одамдаги табиат кўпинча яширинган, баъзан бостирилган, аммо камдан кам ҳолларда йўқ қилинади. Мажбурлаш бундай табиатни ўзини шафқатсиз қасос олишга мажбур қилади, уқтиришлар унинг табиатини бир оз камтар қилади, лекин фақат одат инсон табиатини қайта тиклайди.

Ким ўз табиатини забт этишга интилса, у ўз олдига ҳаддан ташқари қийин ёки жуда осон вазифаларни қўймасин, чунки биринчи ҳолда у тез-тез учрайдиган муваффақиятсизликлардан тушкунликка тушади, иккинчисида у жуда оз муваффақиятга эришади, гарчи у кўпинча ғалаба қозонса ҳам. Ва биринчи навбатда, сузувчи пуфакчалар ёки қамиш боғичларига мурожаат қилгани каби, ўз ишини осонлаштирсин; ва бирмунча вақт ўтгач, ўзини рақсга тушадиганлар каби оғир шароитларда, оғир пойабзалда машқ қилишда ўзини қўйишига имкон берсин. Тайёргарлик, тўлиқ мукаммаллик бўлиши учун ишнинг ўзига қараганда қийинроқ бўлишини талаб қилади.

Инсон табиати қудратли бўлса, ғалаба қозониш қийин

бўлган бўлади; бунга биринчи қадам сизнинг ўз вақтида интилишларингизни жиловлаш қобилияти бўлиши керак: масалан, баъзилар ғзабини совитмоқчи бўлиб, алифбони ичларида такрорлайдилар; кейин одам ўзини чеклаши керак: шунинг учун шаробни ичишдан қайтиш ниятида, улар соғлиги учун қадаҳ кўтариб айтилган нутқлардан сўнг овқат пайтида бир удумга ўтишади; ва ниҳоят ўз одатларидан бутунлай воз кечишади. Аммо одамда бирданига барҳам бериш учун етарлича чидамлилиқ ва қатъият бўлса, бу энг яхшиси: *Optimus ille animi vindex, laedentia pectus Vincula qui rupit, dedoluitque semel* ("Рухини энг яхши енгган ҳисобланади кимки танасидаги занжирларни синдириб ташлаб, хафа бўлишни ҳам тўхтатади" - қўшимча бизники - Қ.Ш.).

Эски қоида ҳам фойдали бўлиши мумкин: шу билан табиатни тўғрилаш учун уни тескари йўналишда эгиш; аммо бу фақат ўша пайтда фойдали, албатта, қарама-қарши экстремал иллат бўлмаганда.

Ҳеч ким ўзини бирон нарсани тўхтовсиз бажаришга мажбурламасин, балки ўзига танаффус бериб қўйсин. Бу сизга янги уринишлар учун куч топишга имкон беради; ва, бундан ташқари, агар у ҳали янги қоидаларда қатъий қарор топмаган бўлса, доимо ўзини машқ қилса, бундай киши ўзининг ёмон фазилатларини яхши фазилатлар билан бир вақтнинг ўзида машқ қилади ва уларга ўз одатини кучайтиради; ва сиз фақат ўз вақтида дам бериш орқали ўзингизга ёрдам бера оласиз. Ва, ҳеч ким ўз табиати устидан қозонилган ғалабага тўлиқ ишонмасин, чунки табиат ўзи ҳақида узоқ вақт давомида ўзини билдирмаслиги мумкин ва васвасада жонланишига йўл очилган вақтида ўзини билдириши мумкин. Эзопнинг мушукдан аёлга айланган қиз ҳақидаги маталида ҳам шундай эди: токи сичқон унинг ёнидан ўтиб кетмагунча, у столда чиройли ва босиқ ўтирган эди. Шунинг учун, одам васвасадан бутунлай воз кечсин ёки кўпинча унга бефарқ бўлиш учун унга дучорликка ўргансин.

Инсоннинг табиати осонлик билан ёлғизликда кашф этилади, чунки бу ерда у ҳамма нарсани ўзига мос танлайди;

эҳтирос пайтида у ўз қоидаларини унутади; шунингдек, янги шароитларда ҳам, чунки бу ерда одат кучи уни тарк этади.

Табиати касблари билан уйғун бўлганлар бахтлидир; акс ҳолда, улар айтишлари мумкин: "Multum incola fuit anima mea" ("Менинг жоним узоқ вақт яшади" - қўшимча бизники - Қ.Ш.) ўзларига мойил бўлмаган нарсаларни қилишга мажбур бўлганда. Илм-фан билан шуғулланишда, одам ўзини мажбурлаган нарсага соатлаб тайинласин; ва унинг табиатига мос келадиган нарса бўлса, у махсус вақт ажратишдан бош тортсин, чунки бошқа ишлар ва касбларни амалга ошириш учун имкони борича унинг фикрлари факат ўзига ёрдамлашади.

Ҳар бир инсонда табиат донли ёки бегона ўтлардек пайдо бўлади; биринчисини вақтида суғориб, иккинчисини сугуриб ташлаш керак.

ОДАТ ВА ТАРБИЯ ТЎҒРИСИДА

Одамлар табиий мойилликка мувофиқ фикр юритадилар, билим ва таклиф қилинган фикрларга мувофиқ гапиришади, лекин улар одатига кўра ҳаракат қилишади. Шунинг учун, Макиавелли (бир хунук мисолни танлашига қарамай) табиат кучига ҳам, нотиқлик кучига ҳам ишониб бўлмайди, деб тўғри айтганди, агар албатта, булар қаторига одат ҳам қўшилмаган бўлса. Ва унинг мисоли шундан иборатки, қонли фитнанинг муваффақияти учун туғма шафқатсизликка ёки қатъият ифодасига таянмаслик керак, балки албатта қўлларини бир марта қонга аллақачон бўяган кишини танлаш керак.

Тўғри, Макиавелли на Клеманни, на Раваллякни, на Жорегини ва на Балтазар Жирарни билар эди³ ва шунга қарамай, унинг қондаси ўз кучида қолмоқда; на табиат, на

³ Клеман Жак - Доминиканлик роҳиб, Франциядаги диний уруш пайтида у 1589 йил 1-августда қирол Генри IIIни ўлдирди. Франсуа Равалляк - 1610 йилда Франция қироли Генрих VIIIни ўлдирган католик мутаассибдир. Жореги - 1582 йилда Голландиянинг штаттгалтери Нассаус Вилгелм, Оран шаҳзодасини ўлдиришга уринган эди. Жирар, Жорегидан икки йил ўтиб, суиқасдни такрорлади ва шаҳзодани ўлдирди.

оғзаки мажбуриятлар одатга нисбатан кучга эга эмас.

Аммо ҳозирда фақат хурофот шундай тараққиётга эришдики, ҳатто, тажрибасиз ёшлар ҳам қашшоқ қотилдан кам бўлмайдилар; ва ҳатто, қонли ишда ҳам тавба-тазарру одат тусига кирган. Бошқа барча жиҳатларда одат ҳамма жойда ҳукмронлик қилади, шунинг учун одамлар ишонтиришларини, ваъдаларини, гаровга қўйишларини, баланд овоз билан қасам ичишларини ва кейин илгаригидек ҳаракат қилишларини эшитганингизда ҳайрон бўласизлар, гўё уларнинг ҳаммаси ўлик бутлар бўлиб, уларни ҳаммаси фақат одатланиш механизми билан ҳаракатга келтириланадигандек.

Одатга хос зулм нимага олиб бориши ҳам яхши маълум. Ҳиндлар (мен бу ерда уларнинг донишмандлари кастасини назарда тутяпман), ўзларини қурбон қилишга маҳкум этиб, хотиржамлик билан оловда кўйишади ва ҳатто, уларнинг хотинлари ҳам эрларининг жасадлари билан бирга куйишга интилишади.

Қадимги Спарта ёш йигитлари иккиланмасдан Диананинг қурбонгоҳида қамчиланар эдилар. Эсимда, Англияда Елизавета ҳукмронлигининг бошларида, судланган бир ирландиялик исёнчи губернатордан уни арқон билан эмас, балки узум навдаси билан бўғиб ўлдиришни илтимос қилган эди, чунки илгари исёнчилар айнан шундай қилиб ўлдиришган. Ва Россияда шундай бўладикки, тавба қилишган роҳиблар тун бўйи бир бочка сув ичида ўтиришади, токим бутунлай музлаб қолгунча. Тана ва қалбларга одат ва одатларнинг қудратли кучи ҳақида яна кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ва одат инсон ҳаётининг асосий ҳукмдори бўлгани учун, барча кучлар яхши урф-одатларни ўрнатишга йўналтирилиши керак.

Одат дастлабки ёшлик йилларда бошланганда кучли бўлади; Буни биз тарбия деб атаймиз, бу моҳиятан эрта шаклланган одатлардан бошқа нарса эмас. Ёшлик даврида тил, бошқаларнинг лаҳжаларини ўрганишда товушларни итоаткорлик билан кўпайтиради, бўғинлар ҳаракат ва машқларда анча мослашувчан бўлади. Ва кечиккан шогирд

энди ҳамма нарсани ўз зиммасига олиб, ўргана олмайди, аммо қабул қилиш қобилиятини ва яхшиланишга тайёрлигини сақлайдиган ақлга тегишли бўлганлар бундан мустасно; бундақаси жуда кам учрайди.

Аммо агар айрим шахслар орасида бундай одат кучи бўлса, одамлар оммаси орасида одат кучи янада кучлироқдир. Ахир бу эрда одамга мисол келтирилади, ўртоқлар рақобатни рағбатлантиради, рақобат рағбатлантиради ва мукофотлайди: одат кучи бу эрда ўзи учун энг қулай шароитга эга бўлади, албатта. Албатта, инсон табиатидаги фазилатларнинг кўпайиши жамиятнинг яхши ташкил қилинишига боғлиқ. Республикалар ва яхши ҳукуматлар аллақачон пишиб етган, унинг уруғларига сезилмас таъсир кўрсатадиган фазилатни қадрлашади. Аммо, муаммо шундаки, бугунги кунда энг самарали воситалар энг кам кераклиги бўлган мақсадларга йўналтирилган.

ЯҚИН ИНСОНЛАР ВА ДЎСТЛАР ҲАҚИДА

Мулозимларнинг харажати қиммат бўлмаслиги керак, акс ҳолда думни узайтираман деб, қанотларни қисқартирасиз. Мен нафақат ҳамённи юклайдиганларни, балки сўровлар билан мурожаат қиладиганларни ҳам қиммат деб биламан. Оддий ишончли шахсларни қўллаб-қувватлаш, ҳомийлик ва ҳуқуқбузарлардан ҳимоя қилиш билан кифояланиши керак. Бундан ҳам ёмони, ғаламис сарой аҳлидир, улар ҳукмронга вафодорлиги билан эмас, балки бировга норозилик сабаб бўлган қизиқувчанлиги туфайли яқинлашган бўлади; одатда зодагонлар ўртасида кузатиладиган низо мана шу ердан келиб чиқади. Кўплаб ноқулайликлар уларга яқин бўлганлар, фанфаронлар томонидан, ҳамма жойда ўз ҳомийларини шон-шараф билан карнайлайдиганлар томонидан келиб чиқади, чунки улар бу ишни сир тутта олмасликлари сабабли зарар етказишади; Шу билан бирга, обрў-эътибор камаяди ва ҳасадгўй одамлар кўпаяди. Хавфли, аслида жосус бўлиб, ички сирларни билиб, бошқаларга айтиб беришга интиладиган энг яқин одам. Ва,

шунга қарамай, бундайлар жуда фойдали кўринади, чунки кўпинча улар лаганбардорлик қилиб ҳукмдорнинг ишончини қозонадилар ва шу билан бирга ғийбатни ҳам икки томонга тарқатадилар.

Зодагонларнинг иззат-обрўйига мувофиқ бўлганлари учун (масалан, собиқ ҳарбий раҳбарнинг остидаги аскарларнинг издоши ва шунга ўхшашлар) улар ҳар доим жуда муносиб деб ҳисобланган ва ҳатто монархия даврида ҳам ҳаддан ташқари дабдаба ва машҳурлик изламаган ҳолда. Энг шарафли зодагонлар гуруҳини инсоннинг ўзи танлайди, қайсики турли қатламлардаги одамларда фазилат ва қадр-қимматни қўллаб-қувватлашга интилса. Ва, шунга қарамай, қобилиятнинг ортиқча фарқи бўлмаган жойда иқтидорлиларга қараганда ўртамиёналарни ўзига яқинлаштириш яхшироқдир. Қолаверса, очиғини айтганда, бузилган давримизда фаол одамлар яхшиларга қараганда фойдалироқ.

Давлат хизматида бир хил даражадаги одамларга худди шундай муносабатда бўлиш яхшироқдир, чунки бировни ортиқча ажратиб кўрсатиш уни хўроз қилишга, қолганларни эса норози бўлишига олиб келади; ахир улар ўз улушларини талаб қилишлари мумкин, аксинча, яхшилик кўрсатишда катта интизом билан ҳаракат қилиш яхшироқдир, чунки бу ҳолатда қариндошлар кўпроқ миннатдор бўлишади, қолганлари эса ғайратли бўлади; чунки раҳм-шафқат ҳам шунда. Бир вақтнинг ўзида бир кишига ҳаддан ташқари кўп неъматларни кўрсатиш асоссиздир, чунки бунақаси узоқ давом этмайди. Шунингдек, бировнинг амри билан иш тутмоқ ҳам хавфли; бу заифликни билдиради ва ғийбат ва ғийбатга эркинлик беради; ахир, одамнинг номини ёмонлашга журъат этмаганлар, севганига жасорат билан туҳмат қиладилар ва шу билан унинг номусини обрўсизлантирадилар. Аммо бир нечта одамларнинг қўлида қўғирчоқ бўлиш ундан ҳам ёмонроқ, чунки бу одамни ўзгарувчан ва охирги туҳматга итоаткор қилади.

Танланган бир нечта дўстлардан маслаҳат сўраш ҳар доим яхши, чунки бу ўйинчиларга қараганда томошабинлар

учун кўпинча аниқроқ масаладир; чунки тепаликларнинг энг яхши кўриниши водийдандир. Бу дунёдаги дўстлик камдан кам учрайди, айниқса, тенгдошлар ўртасидаги дўстлик. Агар у мавжуд бўлса, демак, бу бирининг фаровонлиги бошқасига боғлиқ бўлганида, у энг юқори ва энг паст даражадагилар орасида бўлади.

ОДОБ-АХЛОҚ ВА ХУЛҚ-АТВОР ҲАҚИДА

Ташқи томондан камтар ва содда бўлган киши одамларнинг мақтовига сазовор бўлиш учун жуда катта фазилатларга эга бўлиши керак, худди қимматбаҳо ялтираб турган тошдек. Агар инсон одоб-ахлоқнинг маъносини яхши тушунса, бошқаларнинг маъқуллаши билан бу фойда ва ютуққа эга бўлиш билан бир хил бўлади. Ахир, "тийин-тийин билан бойилади халта" деган тўғри нақл бор, чунки майда пул тезда зич бўлади, катта пул эса кам миқдорда бўлади. Шу сабабли кичик ишлар учун одамлар катта мақтовга сазовор бўлишлари ҳақиқат, чунки кичик ишлар доимо ривожланиб боради ва шунинг учун ҳам кўзга кўринади; ҳар қандай буюк фазилатнинг намоён бўлиши учун имконият камдан кам ҳолларда, фақат муҳим воқеалар пайтида тақдим этилади. Шунинг учун, агар одам яхши хулқ-атворга эга бўлса, демак, бу унинг обрўсини анча кучайтиради ва (малика Изабелла айтганидек) қўлида "доимий тавсияномалар" борлиги билан тенгдир. Бундай одоб-ахлоқни эгаллаш учун уларни эътиборсиз қолдирмаслик етарли; ахир, кейин бу одам уларни бошқаларда кузатади, қолганлари учун ўзига ишонишига йўл қўйинг. Агар у одоб-ахлоқда қараб жуда кўп ҳаракат қилса, бу хислатлар ўзларининг иноятларини йўқотадилар, шу учун ҳан бу хислат табиий ва чекланмаган бўлиши керак.

Баъзи кишиларнинг хатти-ҳаракатлари ҳар бир мисраси чиройли безатилган шеърга ўхшаб кетади; ўз фикрини кўплаб майда одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилишга ўгирган одам қандай қилиб буюк нарсаларни тушуниши мумкин? Бошқалар билан муомала қилишда одоб-ахлоқ қоидаларини

эътиборсиз қолдириш ёмон намунани кўрсатишдир; ва кейинги сафар сизга худди шундай муомала қилинади ва шунинг учун сизга бўлган ҳурматга путур етказади; айниқса, бегоналар ва формалистлар билан муомала қилишда одоб-ахлоқни унутиш керакмас; аммо маросимларга жуда катта аҳамият бериш ва уларни осмонга кўтариш нафақат бошқаларни чарчатади, балки бундай қоидаларга риоя қилган одамнинг ишончини пасайтиради.

Муайян фикрларни хушмуомалалик ниқоби остида сингдиришнинг самарали усули бор, бу моҳирона қўлланилса, ниҳоятда фойдали эканлиги аниқ. Оқсоқоллар қаторида бўлиб, расмиятчиликка дуч келишингизга амин бўлишингиз мумкин, ва шунинг учун ҳам бироз ўзингиз чекланганингиз маъқул. Ўзингизнинг мавқеингизга нисбатан паст даражадаги одамлар қаторида сиз ҳурмат билан учрашишингизга амин бўласиз ва бундай ҳолда бироз расмиятчиликка берилиш маъқул. Кимки ҳаддидан ошса, иккинчи маротаба учрашишда барча меҳмонларнинг ҳурматини йўқотади. Шахсиятингизни бошқаларга мослаштира олганингиз маъқул, лекин буни ўз манфаатингиз учун эмас, балки уларни ҳурмат қилиш учун қилаётганингизни кўрсатиш орқали амалга ошириш керак. Одатда, агар сиз бошқа одамни қўллаб-қувватлаётган бўлсангиз, ўзингиздан бирор мақтовга лойиқ нарсга қўшсангиз яхши бўлади; масалан, сиз унинг фикрини қўллаб-қувватласангиз ҳам, сизнинг фикрингиз ундан бир оз фарқ қилиши керак; агар сиз унинг таклифини қўллаб-қувватласангиз, унда фақат маълум бир шарт билан; агар сиз унинг маслаҳатини маъқулласангиз, унда сиз қандайдир янги асосларни келтиришингиз керак. Ёқимли бўлиш ниятида жуда мураккаб бўлишдан эҳтиёт бўлиш керак; чунки сизда бошқа бирон бир айбли хислат йўқ бўлса ҳам, ҳасадгўй одамлар буни сизнинг бошқа муҳим фазилатларингиз ҳисобига сизнинг камчилигингиз деб аташади. Агар сиз ҳам майда-чуйдаларга жуда катта аҳамият берсангиз ёки ҳар қандай қулай лаҳза ва имкониятдан фойдаланишга доим тайёр бўлсангиз, демак, бу ҳам ишга зарар етказади. Авлиё

Сулаймон айтади: «Шамолдан кўрққан экин экмайди; булутларга қараган эса ҳосилни йиғиштирмайди». Ақлли одам ўзи учун имконият бергандан кўра кўпроқ имконият яратади. Одамнинг хатти-ҳаракати унинг кийимига ўхшаш бўлиши керак: жуда уятли ёки ўта мураккаб эмас, лекин шу билан бирга ҳаракат ва юриш эркинлигини таъминласин.

МАҒРУРЛИК ҲАҚИДА

Эзоп масалларидан бир мисол: "Пашша араванинг ўқига ўтирди ва деди: «Мен қанақа чанг кўтараяпман!» Шунга ўхшаш баъзи бир беҳуда одамлар, қаерда бирон бир нарса ўз-ўзидан ёки кучлироқ сабаблар таъсирида ҳаракат қилса, уни ҳаракатга келтиряпман, деб ўйлашади, гарчи баъзида уларнинг алоқаси ҳам бўлмаса-да. Мағрур одамлар муқаррар равишда ҳар қандай келишмовчиликлар ва бўлинишларни келтириб чиқарадилар, чунки барча беҳуда нарсалар таққослаш орқали тушунилади. Мақтанишларини исботлаш учун улар муқаррар равишда шовқинли бўлишлари керак. Улар яширин бўла олмайди ва шу мақсадига эриша олмайди; француз мақолида айтилганидек: " Beaucoup de bruit, peu de fruit " – «шовқин кўп, ҳаммаси фойдасиз». Бироқ, албатта, ҳатто ушбу ҳолдан ҳам фуқаролик ишларида фойдаланиш мумкин; фикр яратиш ёки фазилат ёки буюкликни улуғлаш зарур бўлган жойда бу одамлар яхши карнайлардир. Тит Ливий Антиох ва этолияликларга қарата айтганидек, "баъзан икки томонлама ёлғон катта оқибатларга олиб келади"; масалан, агар иккита суверен ўртасида учинчисига қарши урушга жалб қилиш учун музокара олиб борадиган ҳар бир киши, албатта, уларнинг ҳар бирининг кучини бошқасидан ошириб юборган бўлади; баъзан эса икки киши билан муомала қиладиган киши иккаласининг ҳам кўзига кўпроқ ишончни қозонади, чунки у муғомбирлик қилиш ниятида ҳар иккала томонда мавжуд бўлганидан кўпроқ қизиқиш кўрсатади. Ва шунга ўхшаш ва бошқа шунга ўхшаш ҳолатларда кўпинча йўқдан бор нарса пайдо бўлиши содир бўлади, чунки ёлғон фикр ҳосил қилиш учун кифоя қилади ва

фикр ҳаракатга сабаб бўлади.

Мағрурлик – бу ҳарбий раҳбарлар ва аскарларнинг муҳим хусусияти; чунки темир темир билан чархлангани каби, бировнинг жасоратини мақташ бошқасининг жасоратини чархлайди. Хужум ва хавфни ўз ичига олган жуда кўп ишбилармонликни талаб қиладиган ҳолларда, мағрурлик табиатнинг комбинацияси ушбу ишларга ҳақиқатан ҳам жон беради; қаттиқ ва сергак табиатли инсонларга, аксинча, сузиб юришдан кўра дахмаза бўлиб хизмат қилади. Илм дунёсидаги шон-шарафга келсак, шон-шарафнинг парвози секин кечади агар унинг бир неча мақтаниш патлари бўлмаса; "Qui de contemnenda gloria libros scribunt, nomen suum inscripunt" ("Шон-шарафнинг бефойда деб йиғлаганлар ўз номларини китобларга ёзадилар". Цицерон. Тускулан суҳбатлари - қўшимча бизники - Қ.Ш.). Суқрот, Арасту, Гален мақтанишларга тўла эди. Мағрурлик, албатта, инсон хотирасини абадийлаштиришга ёрдам беради; фазилат ўзини улуғлаш учун фақат иккиламчи қўлдан оладиган нарсага мажбур эмас. Цицерон, Сенека, Кичик Плинийнинг шон-шуҳрати, агар уларнинг шуҳратпарастлиги унга қўшилмаса, асрлар оша давомий бўлмас эди, бамисоли ёғоч полга ярқираш ва қувват берувчи лакка ўхшаб қоларди.

Аммо мен ҳар доим мағрурлик ҳақида гапирар эканман, Тацит Муцианга хос бўлган сифатни назарда тутмайман:

"Omnium, quae dixerat, feceratque, arte quadam ostentator" ("У айтган ёки қилган ҳар бир нарсада доимо қандайдир сунъийликнинг муҳри бор эди. Тацит. Тарих, II китоб - қўшимча бизники - Қ.Ш.); чунки бу мағрурликдан эмас, балки табиий сахийлик ва эҳтиёткорликдан келиб чиқади, ва баъзи одамларда бу нафақат чирой, балки нафис ҳамдир. Узрли сабаблар, сохта имтиёзлар, яхши ўзлаштирилган камтарликнинг ўзи, бу шунчаки мақтаниш усуллари дир. Ва бу усуллар орасида тенгсиз бири бор, бу ҳақда Кичик Плиний гапиради ва у инсон ўзи ҳар қандай мукаммалликка эришган нарсаларга нисбатан бошқаларга сахийлик билан тарқатишдан иборат. Зеро, Плиний жуда моҳирлик билан таъкидлаганидек: «Бошқасини мақтаганингизда, ўзингизга

хурмат бажо келтирасиз; чунки сиз мақтаган киши мақтаганингиз билан сиздан устун ёки сиздан пастдир. Агар у сиздан паст келса ва бошқалар уни мақташса, унда сиз барибир кўпроқ мақтовга лойиқсиз; агар у сиздан устун бўлса ва у мақтовга сазовор бўлмаса, шунга қарамай, сиз ҳам мақтовга сазовордир» (Кичик Плиний, Хатлар, VI, 17. - қўшимча бизники - К.Ш.). Мағрур одамлар ақлли кишиларда нафратни, аҳмоқларда ҳайратланишни уйғотади, паразитлар бутига айланади ва мақтанчоқликлари туфайли ўзларининг қулига айланади.

"ТАЖРИБАЛАР ЁХУД АХЛОҚИЙ ВА СИЁСИЙ НАСИҲАТЛАР": ЯКУНИЙ ЧИЗГИЛАР

Дарҳақиқат, Уйғониш даврининг машҳур файласуфи, ёзувчиси, сиёсий ва давлат арбоби Френсис Беконнинг "Тажрибалар" асари билан боғлиқ мавзуларни таҳлил қилишга асосланиб бир қадар фалсафий мушоҳада юритиб, тадқиқотимизга якуний нуқта қўйишимиз мумкин.

Френсис Беконнинг содда, равон ва нафис ёзув услуби кўпчиликда ушбу қалам эгасини моҳир ижодкор деган хулосага олиб келишига сабаб бўлди. Зероки, унинг ёзуви ўзига хос тарзда такрорланмас ва ноёбдир, унинг қадимги замон файласуфлари ва мутафаккирларнинг донолигини мукаммал билиши ва ўз асарида улардан моҳирона иқтибослар келтириши – ўзига хосликнинг ишончли асосидир.

Беконнинг "Тажрибалар" асари – XVI аср охири ва XVII аср бошларидаги инглиз маънавий маданияти хазинасининг ажойиб ёдгорликларидан биридир. Ушбу китоб маълум бир ижтимоий-сиёсий мавзудаги махсус фалсафий трактат ёки илмий иш билан мутлақо алоқаси бўлмаган, махсус турдаги мустақил асарни ифодалайди.

Хурматли китобхон, айтинг-чи, "Тажрибалар"дан таржима килинган танланган парчалардан нимани ўрганиш мумкин? Ушбу асар бугунги кунда ҳар биримиз учун, ёшлар

учун қай даражада долзарблик касб этади? Ушбу саволларга жавоб излаб топиш, шубҳасиз, ҳар бир китобхоннинг ўзига ҳавола, агар у "Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий кўрсатмалар" номли ушбу ажойиб асарни чуқур ўрганиб чикқан бўлса, такрорий фикрлар билдиришдан кўрқмайликда, Френсис Беконнинг ўзи инглиз адабиётида эссе жанрида ёзишнинг кашшофи сифатида унинг таълимотига ўзи якуний ҳақиқат сифатида қарамаганлигини тасдиқлаш лозим. У тўғридан тўғри ва очикчасига ўз таълимотини келажак билан юзма-юз қўйди. У: "Аммо мен бунга ҳеч нарса қўшиб бўлмайди, деб айтмаяпман", - деб ёзган эди. "Аксинча, онгни нафақат ўз қобилиятлари, балки бошқа жихатлар билан боғлиқлигини ҳисобга олган ҳолда, кашфиёт санъати кашфиётларнинг ўз муваффақияти билан бирга олдинга силжиши мумкинлигини ҳам эътироф этиш керак" (12 , 2-жилд, 457-б.).

"Табиий" фалсафани ривожлантиришда дадил кадам қўювчи бўлган Френсис Бекон, шунингдек, Англияда "табиий" ахлоқ тушунчасига, ахлоқшуносликнинг илоҳиётнинг бир қисми бўлса ҳам, асосан диний тасаввурлар ёрдамисиз асос солганлардан бири эди. Ақл-идрок билан тушунилган диний ғоялар, инсон ҳаётининг бугунги ҳаётий интилишлари ва таъсирларига асосланганлиги муҳимдир. Бекон Англияда, ўзига хос йуналишда, Франциядаги бир оз олдинроқ худди шу тарзда ижод қилган Монтен ва Шаррон каби улуғ ишни амалга ошира олди. Аммо у ўз олдига бошқача вазифа қўйди: ҳақиқий, ҳатто кундалик ҳаёт мисолларига мурожаат қилиш, у ёки бу ахлоқий баҳо бериладиган инсон иродасининг йўллари, воситалари ва рағбатлантиришларини тушунишга ҳаракат қилишга интилди. Шу сабабли "умумий манфаат ҳамма нарсадан устун" деган тезис билан бир қаторда Бекон бошқа тезисни ҳам ҳимоя қилади ва ишонч билан олдинга суради: "Инсон ўз бахтининг жиловчиси"дир. Бизнинг мақсадларимиз - руҳий саломатлик ва куч, бойлик, ижтимоий мавқе ва обрўга эришишда қандай ҳисса қўшганига қараб, биз ҳамма нарсанинг маъноси ва қийматини оқилона аниқлай

билишимиз керак, деган эди мутафаккир [4].

Беконнинг "Тажрибалари" баъзида инсон намоён бўлишининг бутун спектри - махфийлик ва ҳийла-найранг, муҳаббат ва ҳасад, жасорат ва аёрона кўрқоқлик, хушмуомалалик ва гумон, худбинлик ва манманлик, такаббурлик ва ғазабнинг аниқ тавсифи ва аниқ тасвирини ўз ичига камраб олади. Бекон инсон табиатининг бу барча хусусиятларини ўз мулоҳазаси тарозисидан ўтказди, уларнинг турлари ва градацияларига ишора қилади, мисоллар келтиради, бой ҳаётий тажрибаси асосида тахминлар ва хулосалар қилади.

Бекон нима ҳақида ёзмасин, суҳбатлашиш санъати, одоб-ахлоқ қоидалари ва уларга риоя қилиш, бизнес юритиш қобилияти, бойлик ва харажатлар, юқори лавозимга эришиш, севги, дўстлик ва ҳийла-найранг, шуҳратпарастлик, шараф ва шуҳрат, у доимо масаланинг ушбу томонини ёдда тутар ва унга тегишли мезонлардан баҳолаш, хулоса қилиш ва тавсиялар беришда давом этар эди. "Мен бу хусусиятларнинг барчасини ахлоқшуносликда одамларнинг ажралмас қиёфаси сифатида қабул қилинишини хоҳламайман (шеърий ва тарихий асарларда ва кундалик суҳбатларда бўлгани каби)", деб ёзган эди. У, "аксинча, бу, кўпроқ, оддий элементлар ва белгиларнинг индивидуал хусусиятлари, уларнинг аралашishi ва комбинацияси маълум тасвирларни яратиши керак. Бу каби элементлар ва хусусиятларнинг қанчаси мавжудлигини, уларнинг табиати ва ўзаро комбинацияларни тан олинишини аниқлаш керак» (12, 2-жилд, 394-б.).

Инглиз ва француз Уйғониш даврининг икки буюк вакили сифатида Бекон ва Монтеннинг "Тажрибалари" умумий жанр, мавзу, ҳаттоки номи ва бир қатор эсселар билан якинлигидадир. Монтендан фикр юритиш услубини олган Бекон уз асарига бутунлай бошқача урғу беради. Монтен инсонга табиий, жонли мавжудот, тўғридан-тўғри ҳис қилиш ва фикрлаш, унинг мавжуд бўлишидаги барча шароитларини кенг танқидий ўрганиш сифатида эътибор қаратади. Беконнинг диққат маркази торайиб, одамларнинг хулқ-атвори ва уни муайян натижаларга эришиш нуқтаи

назаридан баҳолашга қаратилган. Шу билан бирга шуни таъкидлаш керакки, унинг фикр юритишларида биз Монтеннинг "Тажрибалари"да учрайдиган ўз-ўзини такомиллаштириш, юмшоқлик, шубҳа, ҳазил, дунёни енгил ва мустақил идрок этишнинг ўзи йўқ, фақат нуқул объективлик ва инсоннинг жамиятдаги мавқеи ва муваффақиятини таъминлаши керак бўлган нарсаларнинг марказлаштирилган таҳлили мавжуд. Беконнинг диққат-эътибори юқори лавозимга қандай эришиш ва кези келганда қулаб кетмаслик учун ўзини қандай тутиш кераклигини тушунишга қаратилган. Унинг мулоҳазаси ҳақиқий инглизларга мос келадиган даражада сергак ва амалийдир.

Шунга қарамай, унинг бу соҳада қалам тебратишлари ўзига хос тарзда, Беконнинг узига ҳам тааллуқли мутафаккир ва инсон сифатида, шунингдек, ўзи яшаган вақт ва жамият далолати сифатида кўринади. Шунга қарамай, бу асар нафақат вақт ва замоннинг индикатив, қолаверса, муҳим ҳужжати ҳамдир. Френсис Беконнинг асари тарихда яратилган нодир асарлардан бирига мансуб бўлиб, «Тажрибалар» билан танишиш - бизни бугунги кунда ҳам маънан бойитиб бормоқда, чунки одамлар одатда ғоявий ўтмиш томонидан бойитилган ва ўргатилган, истеъдодли ва ақлли ёзувчининг очиқ ва таъсирчан тақдимотида ифода этилган ишларидан ҳаётий тажрибаларини орттирадилар.

1625 йилги «Тажрибалар» нашрининг бағишланиш жойида ҳомийси булмиш герцог Бекингемга мурожаат қилиб, Бекон шундай деди: "Мен умид қиламанки, ушбу китобнинг лотин тилида (халқаро тил сифатида)ги нашри китоблар яшагунча абадул-абад яшайди", чунки "бу китоб Худонинг марҳамати билан қаламим тебратиши мумкин бўлган энг яхши мевасидир". Шак-шубҳасиз, Бекон ҳақ бўлиб чиқди: "Тажрибалар"нинг ўқувчилар сони жуда кўп сонли бўлиб, китоб жаҳон цивилизациясининг барча чегараларини кесиб ўтиб, асрлар оша мерос бўлиб колди.

Ўзининг бой ҳаётий тажрибасини доимий равишда сарҳисоб қилиб, ушбу таҳлил натижаларини атрофдаги одамларнинг кузатувлари ва содир бўлаётган воқеаларни

хисобга олиб, қадимий китоблардан олинган илмни донолик билан таққослаб, ўзининг "Тажрибалари"ни инсон ҳақидаги китобга айлантирган ҳолда инсон ва кишилиқ жамияти ҳақида умумий ҳулосаларга келди. Бекон ўз замонасининг кишиси сифатида, янги пайдо бўлаётган жамиятнинг аъзоси сифатида, умуман инсон сифатида; бу янги усулда очиб берилган инсон табиатининг таҳлили "Тажрибалар" китобига алоҳида киймат беради, чунки бу ерда Бекон ўз замонининг амри билан шартланган инсон қалбининг сезилмас, кўринмас ҳаракатларини тасвирлашга интилаганди. Муаллифнинг мулоҳазалари Монтеннинг "Тажрибалари" асари каби, ўз даврининг илғор интилишларини сарҳисоб қилган инглиз адабиётининг маҳобатли ва ўзига хос нодир асаридир, умуман олганда, бутун дунёвий маданий фикрларнинг сарчашмасидир.

Ўз даврининг барча муҳим муаммоларини қамраб олган Френсис Беконнинг "Тажрибалар ёхуд ахлоқий ва сиёсий насиҳатлар" асари тўрт асрдан буён китобхонларга жиддий таъсир этувчи ва яшаш завоқининг чексиз манбаи сифатида хизмат қилиб келмоқда. Ушбу асарга, шубҳасиз, бундай тақдир кейинги асрлар учун ҳам ўз ўрнига ва мавқеига эга бўлиши насиб этсин.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Бэкон Ф. Соч. В 2-х т. Т.И. - М.: Мысль, 1971. - 590 с.
2. Бэкон Ф. Соч. В 2-х т. Т.2. - М.: Мысль, 1972. - 582 с.
3. Дворецкий Л.М. Латинско-русский словарь. - М., 1976. - 1096 с.
4. Субботин А.Л. Френсис Бэкон и принципы его философии/ Бэкон Ф. Соч. В. 2-х т. Т.И. - М.: Мысль, 1971. - 590 с.
5. Плутарх. Избранные жизнеописания. В двух томах. Т.1. - М., 1986. - 592 с.; Т.2. - М., 1987. - 608 с.
6. Шадманов К. Английская духовность и язык. - Дюссельдорф, 2015. -264с.
7. A Dictionary of Philosophy and Psychology including many of the principal conceptions of ethics, logic, aesthetics, philosophy of religion and giving a terminology in English, French, German and Latin, vol.1-2./Ed.James Baldwin/ - N.-Y., 1928. - vol.1.-644p.; vol.2. -892p.
8. Francis Bacon. The Essays / Ed. by John Pitcher. - L.: Penguin Classics, 1985. - 227p.
9. Concordance to the Essays of Francis Bacon. Ed. by David W. Davies and Elizabeth S.Wrigley. - Detroit (Mich.), Gale, 1973.
10. Concordance to the poems of Ben Johnson. Ed. By Mario H. Cesare and Ephim Fogel. - Ithaca; London: Cornel univ.press, 1978. -879 p.
11. Philosophical Works of Francis Bacon, baron of Verulam. Ed. by John M. Robertson - London, Routledge. -New-York: Dutton, 1905. -920 p.
12. The works of Lord Bacon in 2 vols. - London, 1841. -670 p.
13. The Advancement of Learning. /Ed. by Arthur Johnston/ Books I—II, Oxford, 1974. - 225 p.
14. Aubrey's Brief Lives, ed. Oliver Lawson Dick, Penguin edition, 1972.
15. The Works of Francis Bacon, ed. James Speeding, R. L. Ellis and D. D. Heath, 14 vol., 1857-74.
16. Johnson Ben. The Complete Poems - London, Penguin Education, 1975. - 634 p.

17. The works of Ben Johnson. - L., 1816.
18. The Philosophy of Francis Bacon, by Benjamin Farrington, Liverpool, 1964.
19. Сэмюэль Тейлор Кольридж. Избр.труды. – М.,1987. – 350 с.
20. Benjamin Farrington. The Philosophy of Francis Bacon. - Liverpool, 1964.

ИЛОВА

ҚИСҚАЧА АТАМАЛАР ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Абакус, абака (<лат. abacus- тахта, ҳисоб тахтаси) – 1) антик меъморий ордерлардаги капител (устун қоши)нинг юқори қисмини ташкил килувчи тоштахта. А. одатда квадрат шаклида, унинг чекка қисмлари тўғри ёки бир оз ботиқ ҳолда учрайди.

Иллюзия (<лот. Illusio- янгиланиш, тасаввур янглишиш) - 1) воқеликни нотўғри, янглиш идрок этиш. Икки хил И. фарқ қилинади: а) сезги ва идрокнинг муайян қонунлари туфайли рўй берадиган И.лар. Кўпинча, нарса ва ҳодисаларни яхлит идрок килишда янглиш тасаввур ҳосил этади. 2) хомхаёл; пуч, амалга ошириб булмайдиган режа.

Деформация (<лот. Deformatio - бузилиш) -1) физикада – ташқи куч т-ра, электр ва магнит майдонлари таъсирида жисм шакли ва ўлчамларнинг ўзгариши. Д. қонунлари материаллар қаршилиги, пухталиги, иншоотлар мустаҳкамлиги ва х.к.ни ҳисоблашга татбиқ қилинади.

Имитация (< лот.imitatio - таклид) 1) бирор нарсага тақлид қилиш, ўхшатма;

Императив (<лот.imperativus -буюрувчи) – талаб, буйруқ, қонун.

Инфинитив (лот.modus infinitives – ноаниқ) (феълнинг ноаниқ шакли) – феълнинг ҳаракатни англатадиган, шахс, сон ва майл категорияларини кўрсатмайдиган шакли. (мас: бормоқ, ўқимоқ).

Фуга (<итал.fuga –югуриш, кочиш)-полифониянинг эркин услубидаги мураккаб ва энг мукаммал мусиқий шакли. Ф.мавзуси ихчам бўлиб муайян образни акс эттирувчи бир овозли куйдир. Ф. атамаси дастлаб канонга нисбатан қўлланилган.

Риторика (<юн. rhetorike-нотиқлик) – нотиқлик санъати; кенг маънода умуман бадий наср ҳақидаги фан.

Сассапариль, сассапарель (Smilax) – пиёздошлар оиласига

мансуб тиканли доим яшил лианалар туркуми.

Аффект - (<лот. Affectus – руҳий хаяжон, эҳтирос) турли ташқи ва ички таъсирлар асосида тез пайдо бўлиб қисқа муддатли, аксарият ҳолларда портлаш тарзида бўладиган кучли ифодаланадиган ҳолат. Аффект тушкунлик, танг вазиятларда юзага келади.

Архаизм - (< юн. Archaïos – қадимги, куҳна) - эскириб қолган сўз ёки ибора. Архаизм кўпроқ адабиётда ўтмиш манзарасини акс эттириш, давр руҳини беришда услубий восита сифатида қўлланилади.

Амбивалентлик - (<лот. Ambo – иккала ва valentia – куч) - кишида бир-бирига қарама – қарши ҳиссиётнинг юзага келиши. Мас., баъзан кишида айни бир нарсага нисбатан ҳам меҳр, ҳам нафрат ифодаланади. Бундай ҳиссиётларнинг юзага келиши кишига таъсир қиладиган ҳодиса ва нарсаларнинг турли - туман тарзда содир бўлиши ва б. сабаблар билан боғлиқдир.

Гобелен - (<франц. gobelin) - қўлда тасвир ҳосил қилиб тўқилган гилам (шпалер), бадий буюм. Париж мануфактураси (1662)нинг маҳсулотлари дастлаб шундай аталган (15-а. нинг машхур бўёқчилари Гобеленлар номидан). Г. Рангли жун ва ипак (баъзан тилла ва кумуш) иплар билан рассомлар (мануфактура бошқарувчиси рассом Ш. Лебрэн, 18-асрда Ф. Буше, ва б.) картондан буюмнинг табиий катталигида бажарган тасвирлари асосида тўқилган. Гобеленнинг ўзига хос хусусияти ўнгининг чивикли юзаси ва орқа томонининг нотекислигидир. 17-18 асрлар гобеленлари юксак бадийлиги (тарихий, афсонавий, диний ва адабий мазмуни) билан машхур бўлган, шу туфайли бошқа мануфактураларда тақлидан яратилган шпалерлар ҳам гобелен деб атала бошланган.

Антитеза - (<греч. antithesis противоположение) – *стил.* маъно жихатдан кескин фарқ қиладиган сўзларни ёки суз туркумларини таққослаш.

Максима - (<лат. maxima) – киска шаклда ифодаланган мантиқий ёки ахлокий принцип, қоида, хулк-атвор

Сентенция - (<лат. sententia – фикр) – мақол шаклида айтилган ахлоқий панд-насихат.

Фанфарон – (франц.) мақтанчоқлик хусусиятига эга инсон.

Архиерей (<греч. archiereus) – православ динида энг юқори лавозимни эгаллаган руҳоний.

Штатгальтер - (<нем. Statthalter) – Германияда – ноиб, вилоят, регион хокими, у давлат раҳбари номидан худудни бошқаради

Суррогат - (<лат. surrogates бошқа бир нарсанинг ўрнига қўйилган) – алмаштирилган буюмнинг фақат баъзи хусусиятларига эга бўлган ва унинг ўрнини босувчи маҳсулот

Троп (<греч. tropos) – катта таъсирга эришиш учун мажозий маънода ишлатиладиган сўз ёки ибора.

Апофтегма - (<греч. Apophthegma <apophthegomai очиқчасига гапириш) – қисқа ва ўринли мақолсимон насихат.

Рекреация - (<лат. recreation восстановление) – дам олиш, меҳнат жараенида сарф қилинган инсон кучини тиклаш.

Ферментация - (<лат. fermentare вызывать брожение) – ферментлар таъсирида давом этадиган хом ашёни қайта ишлашнинг биокимёвий жараёни.

Карбункул - (<лат. carbunculus уголёк) - оғзаки нутқ. қимматбаҳо тош - қизил ранг гранат тоши.

Суверен - (<франц. souverain) – қирол, подшоҳ, ҳукмрон.

Мизантропия - (<греч. misanthropia) – одамлардан нафратланиш, улардан бегоналашиш

Амбиция - (<лат. ambitio) – ўзини юксак деб қадр-қимматлаш, такаббурлик.

Аффектация - (< лат. affectatio) – гайриоддий, сунъий ҳаяжон; нутқнинг ҳаддан ташқари кўтарилиши.

Қ.Б. ШАДМАНОВ

**ФРЕНСИС БЕКОН ВА УНИНГ «ТАЖРИБАЛАР ЁХУД
АХЛОҚИЙ ВА СИЁСИЙ НАСИҲАТЛАР»ИДА
ДОНОЛИК ВА ҲАҚИҚАТНИНГ ОНТОЛОГИК ҲАМДА
ЭПИСТЕМОЛОГИК АСОСЛАРИ**

<i>Muharrir:</i>	<i>A. Qalandarov</i>
<i>Texnik muharrir:</i>	<i>G. Samiyeva</i>
<i>Musahhih:</i>	<i>Sh. Qahhorov</i>
<i>Sahifalovchi:</i>	<i>M. Ortiqova</i>

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi: 06.10.2022. Bichimi 60x84. Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset bosma qogʻosi. Bosma tobogʻi 7,7. Adadi 100. Buyurtma №163.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol koʻchasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol koʻchasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45